

REFORMA26

EGZEMPLARZ
OKAZOWY

Odkrywamy historię

Autorzy: Anna Kowalska-Pietrzak, Krzysztof Mucha

Prototyp podręcznika, nieprzeznaczony do sprzedaży, zgodny z projektem Rozporządzenia Ministra Edukacji z dnia 21 stycznia 2026 roku w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym.

Wydawca dopuszcza możliwość wprowadzenia zmian mających na celu dostosowanie prototypu podręcznika do ostatecznego kształtu rozporządzenia po jego ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw.

W publikacji uwzględniono zmiany zasad pisowni, obowiązujące od 1 stycznia 2026 r. (nie dotyczy utworów innych wydawców).

© Copyright by Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne
Warszawa 2026

Wydanie I, 1/2026

ISBN 978-83-02-23473-6 – prototyp podręcznika w wersji elektronicznej (flipbook)
ISBN 978-83-02-23372-2 – prototyp podręcznika w wersji drukowanej

Opracowanie merytoryczne i redakcyjne: **Dorota Ślubowska** (redaktor)
Konsultacja merytoryczno-dydaktyczna: **dr Zofia Fenrych**
Redakcja językowa: **Urszula Radomska**
Korekta językowa: **Izabela Majewska**
Redakcja techniczna: **Iwona Białkowska**
Projekt okładki: **Paweł Pawiński, Anna Polak**
Projekt graficzny: **Fabryka Wyobraźni**
Opracowanie graficzne: **Paweł Pawiński**
Opracowanie kartograficzne: **Adrian Bergiel**
Fotoedycja: **Ignacy Składowski**
Skład i łamanie: **Maria Dylewska**

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna
00-807 Warszawa, Aleje Jerozolimskie 96
KRS: 0000595068
Infolinia: 801 220 555
www.wsip.pl

Spis treści

Jak korzystać z podręcznika?	4
------------------------------------	---

I. Co to jest historia?

1. Czym jest historia?	6
2. Czas w historii	11
K 3. Źródła historyczne	18
4. Mapa historyczna i plan	25
Powtórzenie działu I	29

II. Moja mała i wielka ojczyzna

K 5. My i nasza historia	32
K 6. Moja mała ojczyzna	39
7. Moja ojczyzna – Polska	45
Powtórzenie działu II	51

III. Narodziny cywilizacji

8. Od koczowników do osadników	54
K 9. Pierwsze cywilizacje	60
K 10. Starożytny Egipt – kraj faraonów	68
Powtórzenie działu III	77

IV. Dziedzictwo starożytnej Grecji

11. W krainie Hellenów	80
12. Demokracja ateńska	87
F K 13. Grecy i ich bogowie	94
K 14. Nauka i sztuka starożytnej Grecji	100
Powtórzenie działu IV	106

V. Dziedzictwo starożytnego Rzymu

15. W starożytnym Rzymie	110
K 16. Osiągnięcia starożytnych Rzymian	118
K 17. Narodziny chrześcijaństwa	125
18. Rozwój chrześcijaństwa i zmierzch starożytności	130
Powtórzenie działu V	136

Dziedzictwo starożytności w naszym języku	138
---	-----

Gra edukacyjna i zagadki	140
--------------------------------	-----

Mapa: Współczesne państwa w Europie... ..	146
---	-----

Jak korzystać z podręcznika?

W trakcie lekcji

1. Czym jest historia?

Numer i temat lekcji oraz pytania,
na które odpowiedzi znajdziesz w jej trakcie

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Co to jest historia i kto ją tworzy?

Na początek

Wprowadzenie do tematu

Historia jest nauką ...

Definicje i ważne informacje
do zapamiętania

Warto wiedzieć

Dodatkowe wiadomości
i ciekawostki poszerzające wiedzę

Tekst źródłowy

Teksty ze starożytności
z poleceniami

*Historia jest
nauczycielką życia.*

Cytat

Na koniec lekcji

To już odkryłeś /odkryłeś

Materiał podsumowujący
najważniejsze wiadomości
z lekcji

Sprawdź, co już umiesz

Zadania sprawdzające
stopień opanowania
materiału z lekcji

Zadanie grupowe

Zadanie o wyższym
stopniu trudności

Doświadczenie edukacyjne

Porozmawiajmy!

Zagadnienia do dyskusji
w klasie

Na koniec działu

Powtórzenie działu I

Podsumowanie w formie notatki graficznej
i zadania sprawdzające stopień
opanowania materiału

Pamiętaj! Rozwiązania zadań zapisuj
w zeszyte przedmiotowym.

moduł kulturowy

moduł filozoficzny

DZIAŁ

Co to jest historia?

Co bada historyk?

Źródła historyczne

Czas
w historii

Mapa
historyczna
i plan

1. Czym jest historia?

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Co to jest historia i kto ją tworzy?
- ▶ Co robią historycy?
- ▶ Po co nam historia?

Na początek

Z pewnością pamiętasz, jak w trakcie rodzinnych spotkań ktoś opowiadał o życiu babci, dziadka albo innej osoby z kręgu rodziny lub znajomych. Starsi mówili o tym, jak wyglądało ich życie w szkole, jak spędzali wolny czas i wakacje, jakie nosili ubrania. Z takich opowieści można się dowiedzieć, jak kiedyś wyglądało życie ludzi i co się wydarzyło wiele lat temu, czym czasy naszych dziadków różniły się od naszych. Rozmawialiście więc o historii rodziny oraz o tym, że świat się zmienił i wciąż się zmienia.

WIESZ, ŻE JAK MOJA
BABCIA CHODZIŁA DO SZKOŁY,
NIE BYŁO TELEFONÓW
KOMÓRKOWYCH?

TO JAK ONI SIĘ
POROZUMIEWALI?

Historia... Co to takiego i kto ją tworzy?

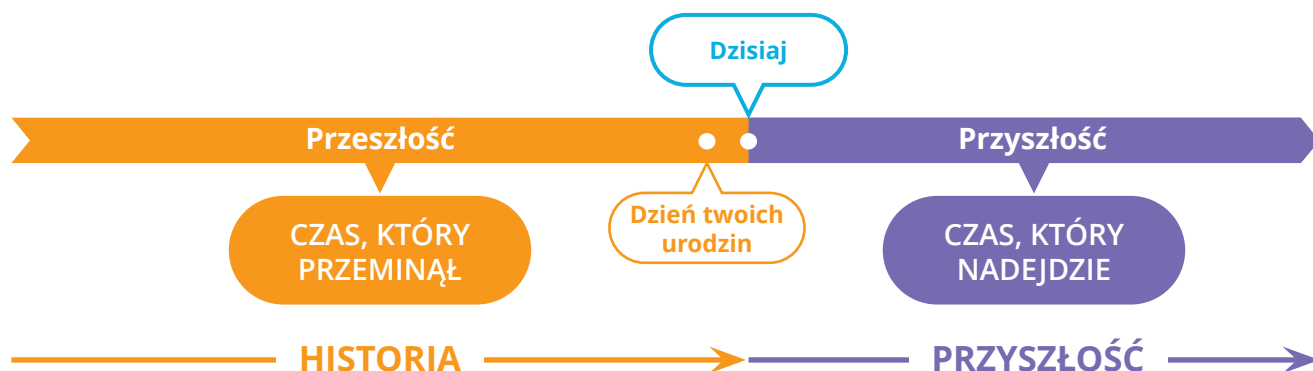
Opowieści o wydarzeniach z przeszłości, o działaniach człowieka, które doprowadziły do tego, że świat się zmieniał, nazywamy **historią**. Słowo „historia” oznacza też samą przeszłość oraz naukę o tym, co działo się dawniej.

Historia jest nauką, która zajmuje się badaniem przeszłości człowieka od momentu, gdy wynalazł on pismo. Historię nazywamy także samą przeszłość oraz opowieść o niej.

Historia jest tworzona przez ludzi. Królowie, politycy, żołnierze, uczeni, o których dowiesz się na lekcjach historii, brali udział w ważnych wydarzeniach. Ale historię tworzyli także zwyczajni ludzie, którzy wykonywali swoje codzienne obowiązki, obchodzili święta, przyrządzali potrawy, szyli ubrania. Wiedza o ich życiu pomaga nam poznać przeszłość. Historię tworzymy również my. Każdy dzień, który minął, należy już do historii. Pamiętaj jednak, że to,

co wydarzyło się w **przeszłości**, wpływa na to, co dzieje się w **teraźniejszości** i co stanie się w **przyszłości**. Dlatego tak ważne jest, by zrozumieć przeszłość.

TERAŻNIEJSZOŚĆ

- Przyjrzyj się schematowi i powiedz, jak nazywamy dzień, który właśnie trwa.
- Powiedz, jak nazywamy czas, który przeminął.
- Czy dzień twoich urodzin należy do przeszłości, teraźniejszości czy przyszłości? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Zmiany, które zachodzą wokół nas, można zaobserwować na przykładzie urządzeń technicznych. Zwróć uwagę, jak zmieniały się telefon i samochód.

- Popatrz na stare modele telefonów. Czy zdarzyło ci się kiedyś używać podobnego urządzenia albo czy znasz kogoś, kto go używa lub używał? Jak uważasz, który rodzaj telefonu jest najwygodniejszy w użyciu? W jaki sposób się go używało? Jak działał?
- Z czym kojarzy ci się pierwszy model samochodu? Czym się różni od współczesnych samochodów, a w czym jest do nich podobny?

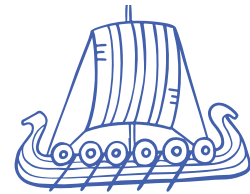
Kto bada historię?

Badaniem wydarzeń z przeszłości zajmują się **historycy**. To dzięki ich pracy, często podobnej do pracy detektywa, wiemy, jak wyglądał kiedyś świat i czym różnił się od tego, w którym żyjemy. Historycy zbierają materiały, ślady, dowody, aby dojść do prawdy.

Skoro historyk jest detektywem, musi zadawać pytania.

PYTANIA HISTORYKA

CO SIĘ WYDARZYŁO?

KTO

brał udział?

KIEDY

to się wydarzyło?

GDZIE

to się działo?

DLACZEGO

to się wydarzyło?

JAKI

przebieg miało
to wydarzenie?

JAKIE

były skutki (następstwa,
konsekwencje)
tego wydarzenia?

*Historia jest
nauczycielką życia.*

Cyceron – rzymski
polityk, filozof i mówca,
I wiek p.n.e.

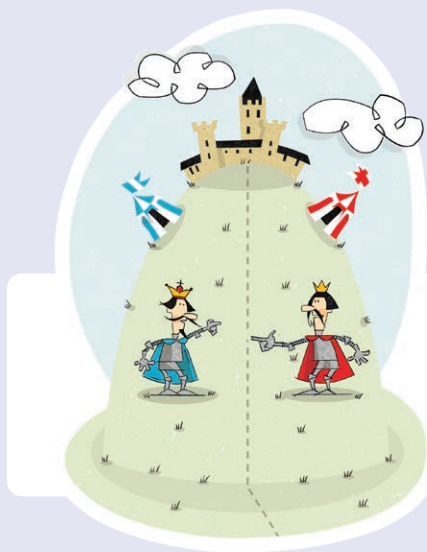
Cytat
”

Wszystko, co wydarzyło się w przeszłości, i wszystko, co dzieje się w naszym życiu, ma swoje **przyczyny**, **przebieg** oraz **skutki**. Historyk odkrywa i wyjaśnia przyczyny, przebieg i skutki wydarzeń z przeszłości. Dzięki temu możemy zrozumieć postępowanie naszych przodków i wyciągnąć wnioski na przyszłość. Dlaczego to jest ważne? Jeśli **zrozumiemy** związki między wydarzeniami, możemy mądrzej **zaplanować własne działania i uniknąć powtarzania błędów z przeszłości**.

Przyczyna

Przebieg

Skutek

Spór między dwoma królami o zamek.

Wojna o zamek.

Zdobycie zamku przez zwycięzcę.

Dzięki znajomości historii możesz:

- ▶ poznać, kim jesteś jako Polka i Polak;
- ▶ lepiej zrozumieć świat, w którym żyjesz;
- ▶ przygotować się do nadchodzących wydarzeń, na przykład przewidywać skutki tych, których przyczyny już znasz;
- ▶ korzystać z dobrych i złych przykładów z przeszłości i stosować w praktyce powiedzenie „Uczyć się na cudzych błędach”.

- ▶ Według wierzeń starożytnych Greków (patrz: strona 94) różne dziedziny sztuki i nauki mają swoje opiekunki – boginie nazywane muzami. Patronka historii to **Klio**. Tutaj przedstawiana ze zwojem papirusu (patrz: strona 73), na którym zapisywano historię. Jeśli pod jakimś wpływem stworzysz udane dzieło, na przykład narysujesz obrazek albo napiszesz opowiadanie, możesz powiedzieć tej osobie: Jesteś moją muzą.

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Historia to nauka o przeszłości. Możemy korzystać z jej bogactwa, aby dowiedzieć się, jak było dawniej, wyciągać z tej nauki wnioski i lepiej rozumieć otaczający nas świat.
- ▶ Historycy badają wydarzenia z przeszłości oraz ich przyczyny, przebieg i skutki.
- ▶ Historię tworzą wszyscy ludzie. Także ty!

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ historia
- ▶ historyk
- ▶ muza

Sprawdź, co już umiesz

1. Wyjaśnij własnymi słowami, co to jest historia i po co się jej uczymy.
~~~~~
2. Jak rozumiesz powiedzenie „Historia jest nauczycielką życia”? Wyjaśnij je na dowolnie wybranym przykładzie.  
~~~~~
3. Gdy chcesz opowiedzieć o historii, ludziach i wydarzeniach, które już minęły, możesz użyć następujących wyrazów: opowieść, przeszłość, losy, dzieje, dawne i zamierzchłe czasy, koleje losu i życia.
Spośród tych wyrazów wybierz trzy i ułóż z nimi zdania. Zapisz je w zeszycie.
~~~~~
4.  Za pierwszego historyka uważa się Greka Herodota, który żył bardzo dawno, bo 2500 lat temu. Sprawdź w dostępnych źródłach, dlaczego tak się uważa.  
~~~~~
5. **Porozmawiajmy!** Przypomnij sobie sytuację, w której musiałas / musiałeś zmienić swoje plany. Ustal:
 - a) co było przyczyną zmiany planów;
 - b) czy przyczyna była zależna od ciebie, czy od innych osób lub okoliczności;
 - c) jakie miało to skutki dla ciebie i twojego otoczenia – pozytywne (dobre) czy negatywne (złe).

Skorzystaj ze wzoru na stronie 9 i przedstaw to wydarzenie w formie schematu. Sformułuj i zapisz przynajmniej jeden wniosek, jaki można wyciągnąć z przeanalizowanej sytuacji.

2. Czas w historii

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Jak mierzymy czas?
- ▶ Jak dzielimy czas w historii?
- ▶ Jak obliczamy upływ czasu?

Na początek

LEKCJE ZACZYNAJĄ SIĘ O 8.00.
AUTOBUS MAM O 7.40, WIĘC MUSZĘ
WYJŚĆ Z DOMU O 7.30. W TAKIM
RAZIE ŚNIADANIE MOGĘ ZJEŚĆ O 7.00,
CZYLI POBUDKA O 6.45?!

- Przyjrzyj się przedstawionym na ilustracjach przedmiotom i powiedz, co je łączy.

Mierzenie czasu i zegary

Czy wyobrażasz sobie dziś życie bez zegara? Ciągle gdzieś się spieszymy: do szkoły, na trening, do lekarza. Bez zegarka nie dotarlibyśmy na czas. Dawniej ludzie nie znali zegarków ani kalendarzy, a upływ czasu rozpoznawali między innymi dzięki obserwacji pór dnia i nocy lub pór roku. Później nauczyli się precyzyjniej odmierzać czas. Podstawową jednostką czasu stała się **doła**, podzielona na 24 godziny.

Ludzie zaczęli konstruować pierwsze przyrządy do mierzenia czasu. W klepsydrze czas był odmierzany przez piasek przesypujący się z jednej bańki do drugiej. Na podobnej zasadzie działały zegary wodne. Z kolei w zegarze słonecznym godzinę wyznaczał cień rzucany przez wskazówkę ustawioną pionowo na tarczy.

Warto wiedzieć

Określenia nawiązujące do cyklu zmian pór roku są od dawna używane w odniesieniu do wieku człowieka. Mogłabyś / mógłbyś więc zapytać młodszego kolegę: „Ile masz wiosen, młody człowieku?”. Z kolei o starszych osobach, dziadkach czy pradiadkach, można powiedzieć, że przeżywają jesień życia.

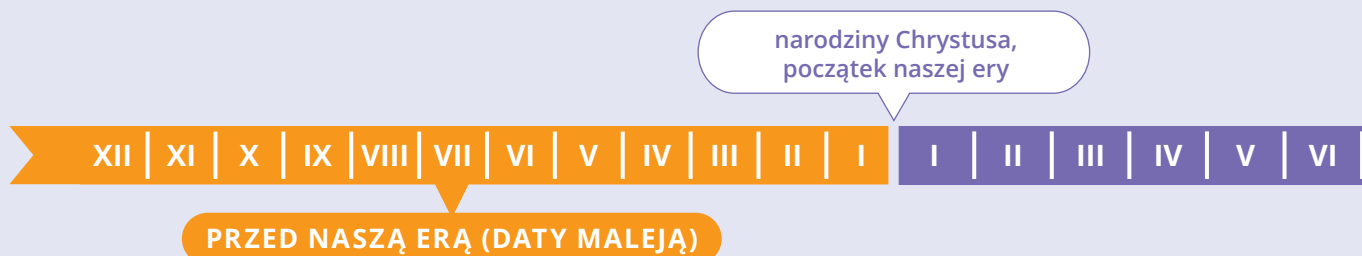
Jak historyk oblicza i dzieli czas?

Chronologia jest nauką pomagającą historykowi porządkować wydarzenia w czasie, ustalać ich kolejność, umiejscawiać je na osi czasu, określać, kiedy miały miejsce, obliczać czas, który między nimi upłynął. Badając dzieje, historyk układa wydarzenia w porządku chronologicznym, czyli od najstarszego (najdawniejszego) do najmłodszego (najwcześniejszego).

Chronologia to kolejność występowania po sobie wydarzeń, a także nauka o mierzeniu czasu.

Aby ułatwić badanie i uczenie się historii, dzielimy czas na jednostki, takie jak era, tysiąclecie i wiek. **Tysiąclecie**, inaczej milenium, to okres 1000 lat, a **wiek**, inaczej stulecie, liczy 100 lat. Wieki zapisujemy najczęściej liczbami rzymskimi. Połowa wieku, czyli 50 lat, to **półwiecze**. **Era** to czas liczony od ważnego wydarzenia w historii ludzkości.

- Powiedz, jakie wydarzenie dzieli oś czasu na dwie części. Jak nazywamy czas po lewej stronie osi (czyli przed tym wydarzeniem), a jak – czas po prawej stronie osi (po tym wydarzeniu)?
- Odczytaj liczby oznaczające kolejne wieki, patrząc od lewej strony. Do którego momentu wyróżnionego na osi liczby maleją, a od którego rosną?
- Odczytaj z tabeli liczby oznaczające pierwsze lata kolejnych wieków. Jaka cyfra znajduje się na końcu każdej z tych liczb? Następnie odczytaj liczby oznaczające ostatnie lata kolejnych wieków. Sformułuj regułę i zapisz ją w zeszycie.

ZAPIS	SKRÓCONY ZAPIS
przed naszą erą	p.n.e.
przed narodzeniem Chrystusa	przed Chr.

Wiek przed naszą erą	Lata
XXI	od 2100 do 2001
XX	od 2000 do 1901
XIX	od 1900 do 1801
XVIII	od 1800 do 1701
XVII	od 1700 do 1601
XVI	od 1600 do 1501
XV	od 1500 do 1401
XIV	od 1400 do 1301
XIII	od 1300 do 1201
XII	od 1200 do 1101
XI	od 1100 do 1001
X	od 1000 do 901
IX	od 900 do 801
VIII	od 800 do 701
VII	od 700 do 601
VI	od 600 do 501
V	od 500 do 401
IV	od 400 do 301
III	od 300 do 201
II	od 200 do 101
I	od 100 do 1

Wiek naszej ery	Lata
I	od 1 do 100
II	od 101 do 200
III	od 201 do 300
IV	od 301 do 400
V	od 401 do 500
VI	od 501 do 600
VII	od 601 do 700
VIII	od 701 do 800
IX	od 801 do 900
X	od 901 do 1000
XI	od 1001 do 1100
XII	od 1101 do 1200
XIII	od 1201 do 1300
XIV	od 1301 do 1400
XV	od 1401 do 1500
XVI	od 1501 do 1600
XVII	od 1601 do 1700
XVIII	od 1701 do 1800
XIX	od 1801 do 1900
XX	od 1901 do 2000
XXI	od 2001 do 2100

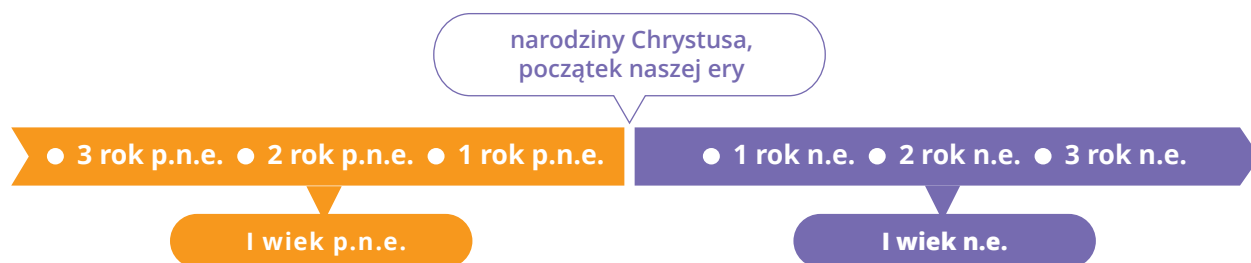
VII | VIII | IX | X | XI | XII | XIII | XIV | XV | XVI | XVII | XVIII | XIX | XX | XXI

NASZA ERA (DATY ROSNĄ)

ZAPIS	SKRÓCONY ZAPIS
nasza era	n.e.
po narodzeniu Chrystusa	po Chr.

Pamiętaj!

Daty na osi czasu rosną w obu kierunkach w miarę oddalania się od daty narodzin Jezusa Chrystusa. Patrząc od początku osi, najpierw widzimy coraz mniejsze liczby, a od początku naszej ery – coraz większe. Oznacza to na przykład, że wydarzenie z VII wieku przed naszą erą (p.n.e.) jest wcześniejsze w stosunku do wydarzenia z III wieku przed naszą erą (p.n.e.). Odwrotnie jest w naszej erze: wydarzenie z VI wieku naszej ery (n.e.) jest późniejsze niż wydarzenie z I wieku naszej ery (n.e.). **Nie ma też „roku zero”.**

Jak obliczyć, który to wiek?

Jeśli chcesz ustalić, w którym wieku miało miejsce dane wydarzenie, wystarczy, że zakryjesz dwie ostatnie cyfry w dacie rocznej. Do powstałej w ten sposób liczby **dodaj 1**, a otrzymasz liczbę oznaczającą wiek.

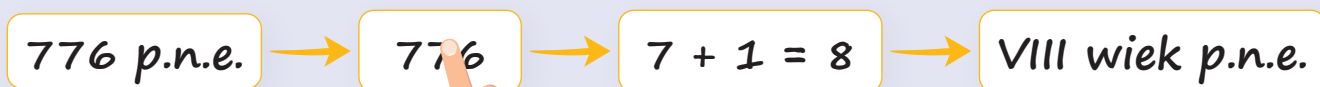
Umiesz już określić, w którym wieku miało miejsce wydarzenie; teraz spróbuj ustalić, **która to była połowa wieku**. Wiesz już, że wiek ma 100 lat. Łatwo obliczyć, że połowa wieku to 50 lat.

Chrzest Polski odbył się w 966 roku, czyli w X wieku. Dwie ostatnie cyfry daty 966 tworzą liczbę 66. Liczba ta jest większa od 50, co oznacza, że wydarzenie miało miejsce w drugiej połowie X wieku.

Aby obliczyć, ile lat upłynęło między wydarzeniami w naszej erze, musimy od liczby większej odjąć mniejszą. Identycznie postępujemy z wydarzeniami, które rozegrały się przed naszą erą.

W którym wieku odbyły się pierwsze igrzyska olimpijskie?*

Zakryj dwie ostatnie cyfry w dacie. Do niezastłoniętej liczby dodaj 1; wynik to liczba oznaczająca wiek.

* O tym wydarzeniu przeczytasz na stronie 99.

Kalendarz

Na pewno masz w domu **kalendarz**, który pomaga w planowaniu czasu. To bardzo stary wynalazek. Najdawniejsze kalendarze powstały w wyniku obserwacji ruchu planet i faz Księżyca. Podstawową jednostką czasu uwzględnioną w kalendarzu jest **rok** (tyle zajmuje Ziemi wykonanie jednego okrążenia wokół Słońca), który podzielono na **miesiące** i **dni**. Dzięki temu możemy na przykład sprawdzić, ile dni zostało do naszych urodzin albo do wakacji. Używany przez nas dziś kalendarz, nazywamy gregoriańskim – od imienia papieża Grzegorza, który wprowadził go około 450 lat temu. W tym kalendarzu rok liczy 365 dni i dzieli się na 12 miesięcy. Co cztery lata występuje rok przestępny, trwający 366 dni.

Warto wiedzieć

Historia ludzkości zna wiele kalendarzy. Niektóre liczą sobie tysiące lat. Opracowali je ludzie żyjący na różnych kontynentach. Na ilustracji widzisz wykuty w kamieniu kalendarz Azteków, ludu żyjącego niegdyś w Ameryce. Ten zabytek pochodzi sprzed ponad 500 lat. Rok według Azteków składał się z 365 dni pogrupowanych w 18 miesięcy.

- Wyjaśnij, czym kalendarz Azteków różni się od tego, którego używamy dzisiaj, a w czym jest do niego podobny.

W którym wieku uchwalono Konstytucję 3 maja?*

Zakryj dwie ostatnie cyfry w dacie. Do niezastłoniętej liczby dodaj 1; wynik to liczba oznaczająca wiek.

1791 rok

1791

17 + 1 = 18

XVIII wiek

* O tym wydarzeniu przeczytasz na stronie 49.

Epoki historyczne

Historycy podzielili dzieje ludzkości na fragmenty, które nazwali epokami. Ich umowne granice są wyznaczane przez ważne wydarzenia lub przełomowe odkrycia. Taki podział porządkuje i ułatwia naukę.

- Odczytaj nazwy kolejnych epok historycznych.
- Określ, na który wiek przypada zakończenie: starożytności, średniowiecza, nowożytności.

To już odkryłeś / odkryłaś

- ▶ Dawniej ludzie mierzyli czas, obserwując zjawiska przyrodnicze. Potem zaczęli tworzyć kalendarze i konstruować zegary.
- ▶ Umiejętność liczenia czasu pozwala na określenie kolejności wydarzeń historycznych.
- ▶ Czas historyczny dzielimy na ery, tysiąclecia, wieki. Wyróżniamy dwie ery. 👍

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ chronologia
- ▶ era
- ▶ tysiąclecie
- ▶ wiek
- ▶ półwiecze

Sprawdź, co już umiesz

1. Do podanych dat dotyczących naszej ery dopisz w zeszycie, który to wiek i która połowa wieku.

1025 rok • 1466 rok • 1795 rok • 1939 rok

2. Określ, które z wydarzeń w każdej parze jest wcześniejsze.

776 rok p.n.e.

966 rok n.e.

1025 rok n.e.

44 rok p.n.e.

1939 rok n.e.

1695 rok n.e.

753 rok p.n.e.

476 rok n.e.

3. Oblicz, ile lat minęło między rokiem twojego urodzenia a rokiem, w którym poszłaś / poszedłeś pierwszy raz do szkoły.

4. Przyjrzyj się ilustracjom i opisz, co się dzieje na każdej z nich. Następnie powiedz, jak należy ponumerować scenki, żeby ich układ był zgodny z chronologią wydarzeń.

a)

b)

c)

5. Uporządkuj daty w kolejności chronologicznej, od najdawniejszej do najbliższej naszym czasom. Gdy ułożysz daty we właściwej kolejności, z kolorowych liter powstanie hasło. Zapisz je w zeszycie. Sprawdź w dostępnych źródłach jego znaczenie.

R	S	C	O	O	H	N
1385 n.e.	2025 n.e.	490 p.n.e.	1918 n.e.	1569 n.e.	31 p.n.e.	1655 n.e.

6. Porozmawiajmy! Jak sądzicie, dlaczego układanie wydarzeń w kolejności chronologicznej jest ważne?

3. Źródła historyczne

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Jak historyk poznaje i odtwarza wydarzenia z przeszłości?
- ▶ Jakie są rodzaje źródeł historycznych?
- ▶ Jak można ocenić wiarygodność źródła?

Na początek

Historycy poznają przeszłość dzięki badaniu **źródeł historycznych**.

- Przyjrzyj się ilustracjom i powiedz, czego można się z nich dowiedzieć o życiu ludzi w dawnych czasach. Czym przedstawione na ilustracjach miejsca i przedmioty różnią się od tych, które znasz ze swojego otoczenia? Wskaż różnice.
- Spróbuj samodzielnie wyjaśnić, co nazywamy źródłem historycznym.

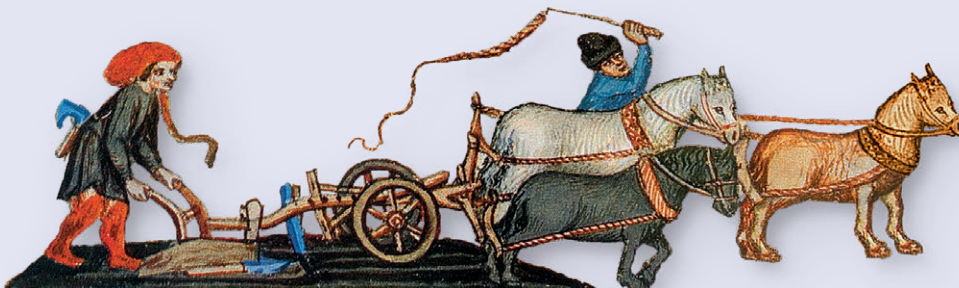

▲ Reklama rowerów z końca XIX wieku.

▶ Kościół z XVI wieku.

▲ Samochód z początku XX wieku.

▲ Prace rolnicze, ilustracja z XII wieku.

▲ Posąg władcy z IX wieku.

◀ Portret rodziny z XVII wieku.

▼ Gramofon z XX wieku.

▲ Pamiętnik z XIX wieku.

▲ Zdjęcie klasy szkolnej z początku XX wieku.

Jeśli twoja odpowiedź brzmi: „Źródła historyczne to ślady (rzeczy), pozostałe po działalności ludzi, którzy żyli przed nami” – brawo! Udało ci się odkryć najprostszą definicję **źródeł historycznych**. Dzięki źródłom poznajemy życie pojedynczych osób, a także różnych grup ludzi. Źródła historyczne, których możemy dotknąć, nazywamy **materialnymi**. Dzielimy je na **niepisane** (na przykład budowle, sprzęty, ozdoby) i **pisane** (na przykład listy, książki, gazety).

- Przyjrzyj się jeszcze raz ilustracjom na stronach 18 oraz 19 i wskaż te, które przedstawiają źródła niepisane. Uzasadnij swój wybór.

Ślady przeszłości odnajdujemy również w **źródłach niematerialnych**. Mogą to być **przekazy ustne** powtarzane z pokolenia na pokolenie, wspomnienia, na przykład dziadków lub rodziców, legendy, czyli opowieści, w których mieszają się motywy i historyczne, i zmyślane (fantastyczne), a także obyczaje, tradycje bądź pieśni. Są nimi też na przykład przysłowia, powiedzenia, wyrazy i nazwy miejscowości.

Przykładem śladu przeszłości, który pozostał do dziś w języku polskim, jest powiedzenie „Wyjść jak Zabłocki na mydle”. Czy wiesz, co ono oznacza i skąd się wzięło? Cyprian Zabłocki żył na przełomie XVIII i XIX wieku. Chciał dorobić się wielkiego majątku. Jednym z jego pomysłów było spławianie Wisłą (przeczytasz o tym na stronie 22) skrzyń z mydłem bez płacenia cła, czyli opłaty pobieranej za przewóz towarów przez granicę państwa. Przeczytaj komiks i przekonaj się, jak skończyła się ta historia.

- Na podstawie historii Zabłockiego wyjaśnij, co dziś oznacza powiedzenie „Wyjść jak Zabłocki na mydle”. W jakiej sytuacji można tak o kimś powiedzieć?

Dziedzictwo historyczne

To, co pozostało po dawnych pokoleniach, nazywamy **dziedzictwem historycznym**. Obiekty pochodzące z przeszłości, na przykład budynki, dzieła sztuki, sprzęty domowe, pojazdy – to **zabytki**. Są cennymi źródłami historycznymi, dlatego je chronimy i dbamy o nie. Pamiętaj, że jest to także twoje zadanie.

Najstarsze źródła historyczne możemy znaleźć pod ziemią lub pod wodą. Ich odkrywaniem podczas **wykopalisk** zajmują się **archeolodzy**. Znalezione przez nich przedmioty, na przykład monety, fragmenty naczyń, ubrania, broń, ozdoby, często trafiają do muzeów jako eksponaty. Są one bezcennym wsparciem dla historyków.

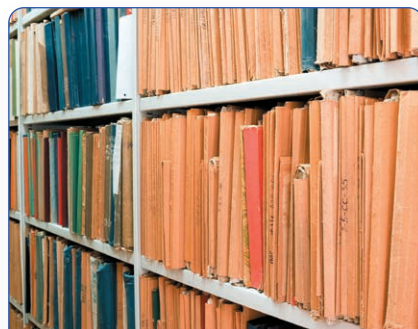
Ślady przeszłości możesz odnaleźć w wielu miejscach...

w skansenie

w muzeum

w archiwum

na stanowisku archeologicznym

w archiwum historii mówionej

w starych budowlach

w galerii sztuki

w bibliotece

- Podaj inne przykłady miejsc, w których znajdują się elementy dziedzictwa historycznego lub opisz te, w których byłeś / byłeś.
- Wyjaśnij, które rodzaje źródeł (materialne lub niematerialne) można odnaleźć w miejscach pokazanych na ilustracjach.

Co archeolodzy odkryli w Czersku?

W 2009 roku w Czersku koło Góry Kalwarii odkryto pozostałości szkiuty, czyli drewnianego statku do transportowania towarów, pochodzące z XV wieku. Jezioro, na którego dnie spoczywał statek, to fragment dawnego koryta Wisły. W celu zbadania i wydobywania szkiuty wypompowano z niego wodę i usunięto część piasku.

▲ Spław rzeczny, ilustracja z epoki.

- Zastanów się i wyjaśnij, dlaczego dawniej chętnie wykorzystywano rzeki do transportowania towarów.

▲ Szkiutami transportowano (spławiano) do Gdańska głównie zboże, smołę i drewno.

budka na rufie –
mieszkanie dla załogi

centralnie
osadzony
maszt z żaglem

wiosła – każde z nich
było obsługiwane
przez dwóch ludzi

wysoko
uniesiony
dziób

płaskie dno

- Powiedz, z której epoki historycznej pochodzi szkiuta z Czerska.
- Dowiedz się, co obecnie dzieje się ze szkiutą.
- Sprawdź, jakie inne elementy dziedzictwa historycznego zachowały się w Czersku.

▲ Rekonstrukcja szkiuty wiślanej.

Czy każde źródło jest wiarygodne?

W swojej pracy nad źródłami historyk musi być czujny i umieć określić, czy badane źródło zawiera prawdziwe informacje. Czasami autor pamiętnika nie brał udziału w wydarzeniach, które opisał, i bardzo ubarwił swoją opowieść, a czasami pomylił daty. Zdarza się też, że ktoś chciał celowo wprowadzić odbiorcę w błąd i na przykład przypisał komuś bohaterskie czyny, choć w rzeczywistości ta osoba ich nie dokonała. Zapoznavanie się z różnymi źródłami i ich porównywanie pomaga nam ustalić, czy dana informacja jest prawdziwa.

Nie daj się oszukać!

Ola i Janek znaleźli w internecie ciekawą ilustrację. Postanowili sprawdzić, czy wszystko na niej jest wiarygodne. Zauważyli już, że strój chłopca i sztucce, których używa, są współczesne. Teraz sprawdzają informacje o ziemniakach i indyku. Ciekawe, co odkryją...

- Przeczytaj teksty 1 i 2 i na ich podstawie ustal, czy w średniowiecznej Europie jadano indyki i ziemniaki.
- Oceń, czy ilustracja jest wiarygodna. Odpowiedź uzasadnij, wskazując informacje w tekstach.

Tekst 1

Ziemniaki, inaczej kartofle, przyplłynęły z Ameryki do Europy w połowie XVI wieku. Na ziemiach polskich zaczęły się często pojawiać na stołach dopiero w XVIII wieku.

Tekst 2

Indyki zostały przywiezione z Ameryki pod koniec XVI wieku. W XVII wieku rozpowszechniła się ich hodowla, choć nadal rzadko gościły na polskich stołach.

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Źródła historyczne to ślady, które pozostały do dziś po działalności dawnych ludzi.
- ▶ Historycy wykorzystują źródła historyczne, aby czerpać wiedzę o przeszłości. Dzielą je na materialne (pisane i niepisane) oraz niematerialne.
- ▶ Sprawdzanie wiadomości zawartych w źródłach i ich porównywanie pomaga ustalić, czy informacja jest prawdziwa, czy fałszywa.

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ źródło historyczne
- ▶ źródła materialne
- ▶ źródła niematerialne
- ▶ archeolog

Sprawdź, co już umiesz

1. Poszukaj wokół siebie (na przykład w mieszkaniu, w swojej miejscowości) obiektów, które mogą być źródłami historycznymi. Czego możesz się z nich dowiedzieć, na przykład do czego służyły?

2. Wyjaśnij, dlaczego powinniśmy sprawdzać wiarygodność informacji.

3. Powiedz, gdzie można odnaleźć wymienione niżej ślady przeszłości:

- a) stare chłopskie chaty;
 - b) nagrane wspomnienia uczestników wydarzeń historycznych;
 - c) stare gazety;
 - d) obrazy przedstawiające Warszawę w XVIII wieku;
 - e) ubiory ludzi z dawnych czasów.
-

4. Poszukajcie informacji o ciekawych miejscach związanych z historią waszej okolicy. Wspólnie z nauczycielem zaplanujcie wycieczkę do jednego lub kilku z nich. Ustalcie, z jakimi śladami przeszłości warto się tam zapoznać i czego możecie się z nich dowiedzieć.

5. Porozmawiajmy! Jak sądzicie, dlaczego powinniśmy chronić dziedzictwo historyczne?

4. Mapa historyczna i plan

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Co to jest mapa historyczna i do czego służy?
- ▶ Co to jest plan i jak go czytać?

Na początek

Wiesz już z poprzednich lekcji, że historyk umiejscawia wydarzenia w czasie. Czy to wystarczy, żeby poznać i zrozumieć historię?

- Przypomnij, jakie są cztery podstawowe kierunki geograficzne, i wskaż je na mapie.
- Otwórz podręcznik na stronach 146–147. Popatrz na mapę współczesnej Europy, wskaż granice Polski i powiedz, jak nazywa się stolica naszego kraju. Przypomnij, które miasta pełniły w przeszłości funkcję stolicy Polski.

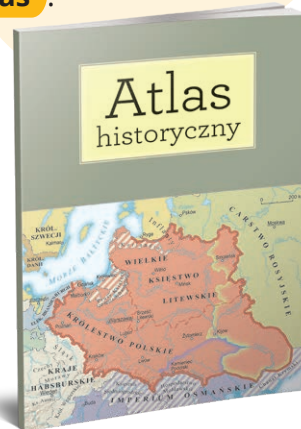

Na pewno zdarzyło ci się w nieznanym miejscu korzystać z papierowej **mapy** albo z nawigacji w telefonie. Dzięki nim możemy szybko trafić do miejsca, do którego zmierzamy. Z mapy możesz skorzystać, gdy planujesz wycieczkę szkolną lub wyjazd z rodzicami. Podczas nauki w szkole zetkniesz się z mapami ściennymi i tymi zamieszczonymi w podręcznikach.

Na lekcjach przyrody poznasz mapy geograficzne, a w nauce historii pomogą ci **mapy historyczne** i **atlasy**.

Mapa historyczna przedstawia informacje dotyczące przeszłości. Zbiór map wydany w postaci książki to **atlas**.

Mapa to rysunek przedstawiający zmniejszony i uogólniony obraz Ziemi lub nieba.

Jak czytać mapę historyczną?

Legenda

Każda mapa zawiera **legendę**, czyli objaśnienie zamieszczonych na niej znaków, linii, kolorów i tekstów.

▲ Polska za czasów panowania Kazimierza Wielkiego (w latach 1333–1370).

Tytuł mapy

Zacznij od **tytułu mapy**. W nim zawarta jest treść mapy, czyli informacja o tym, co ona przedstawia.

Skala mapy

Skala informuje nas, jak bardzo przedstawiony na mapie obszar został pomniejszony. Dzięki skali można określić, jakiej rzeczywistej odległości w terenie odpowiada odległość na mapie.

- Poruszając się od północy ku wschodowi, a następnie na południe, dalej – na zachód i północ, odszukaj i wskaż na mapie:

a) Morze Bałtyckie, **b)** Gdańsk, **c)** Lwów, **d)** Kraków, **e)** Poznań, **f)** Szczecin.

- Poszukaj w atlasie mapy współczesnej Polski i porównaj ją z mapą historyczną przedstawiającą Polskę za czasów Kazimierza Wielkiego. Czy wszystkie miasta wymienione w poleceniu wyżej leżą w granicach współczesnej Polski? Wskaż miasto, które obecnie należy do Polski, ale nie wchodziło w skład państwa Kazimierza Wielkiego.

Dlaczego mapa jest użyteczna w odkrywaniu historii?

Mapa historyczna służy do umieszczenia wydarzeń w przestrzeni, czyli w określonym miejscu lub na określonym terenie. Jest źródłem wielu przydatnych informacji. Pozwala między innymi na pokazanie: odległości dzielącej miejsca różnych wydarzeń, rozległości przestrzeni, na której one się rozgrywały, uproszczonego przebiegu jakiegoś wydarzenia (na przykład wojny), przebiegu granic państw w określonym czasie. Na mapach historycy pokazują zmiany, które zaszły na danym obszarze w ciągu lat lub wieków. Dzięki mapie możemy zrozumieć, dlaczego doszło do jakichś wydarzeń albo jak one przebiegały.

Mapa zawiera wiele znaków umownych, dlatego mówimy o jej czytaniu. Zawsze odkrywaj historię, **czytajac mapy**, a nie je oglądając!

Co to jest plan?

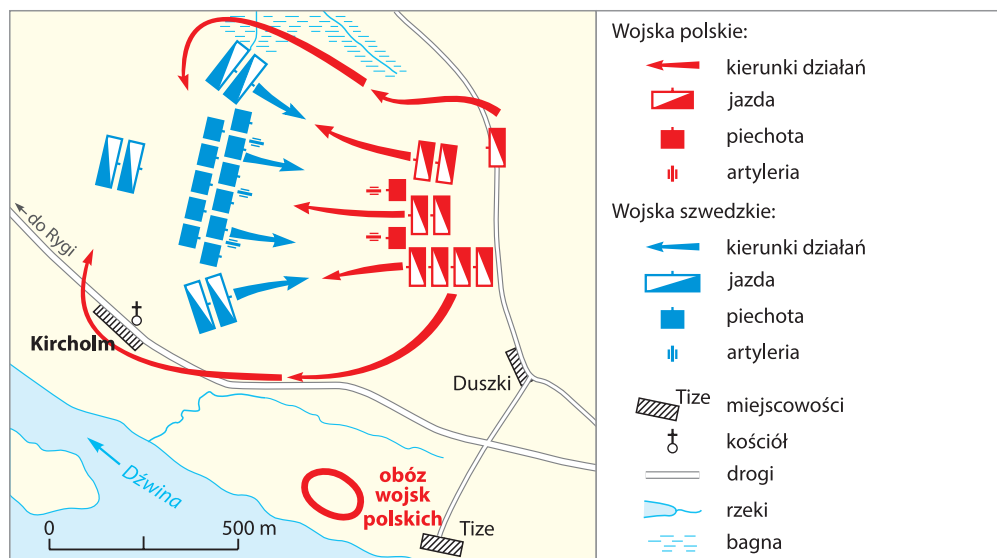
Na lekcjach historii wielokrotnie spotkasz się też z **planem**, czyli obrazem mniejszego obszaru, na przykład miasta, budynku, lub pojedynczego wydarzenia historycznego, na przykład bitwy. Plan również jest wykonany w określonej skali, ma tytuł, zawiera legendę i znaki.

▲ Współczesne zdjęcie centrum miasta.

◀ Plan średniowiecznego Krakowa. Plan jest odwzorowaniem zabudowy miasta i przebiegu ulic.

- Odczytaj plan średniowiecznego Krakowa i odszukaj zaznaczone na nim budowle na współczesnym zdjęciu. Pomogą ci w tym oznaczenia cyfrowe.
- Na podstawie planu ustal, którędy mieszkaniec średniowiecznego Krakowa mógł się dostać od Bramy Floriańskiej na Wawel, idąc przez Rynek. Jakie budynki mijał po drodze?

Plan bitwy pod Kirchholmem w 1605 roku.

- Odczytaj z legendy, jakimi kolorami zostały oznaczone walczące armie.
- Powiedz, między wojskami których krajów została rozegrana ta bitwa.
- Wyjaśnij, co oznaczają strzałki.

To już odkryłeś / odkryłaś

- ▶ Mapy i plany historyczne odzwierciedlają zmiany, które zaszły na danym obszarze w jakimś czasie.
- ▶ Mapy odwzorowują duże obszary, na przykład kontynenty lub państwa, a plany – mniejsze obszary, na przykład miasta lub pola bitew.
- ▶ Zawsze na początku pracy z mapą lub planem trzeba przeczytać tytuł i zapoznać się z legendą. 👍

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ mapa geograficzna
- ▶ mapa historyczna
- ▶ plan

Sprawdź, co już umiesz

1. Wyjaśnij, do czego służą historykowi mapy i plany i dlaczego umiejętność ich czytania jest ważna.
2. Powiedz, w czym pomagają nam tytuł mapy i legenda.
3. **Porozmawiajmy!** Jak sądzicie, w jakich okolicznościach może się nam przydać znajomość map i planów? Podajcie dwa przykłady.

Historia

Wiedzę o przeszłości czerpiemy ze źródeł historycznych.

- ▶ Źródła historyczne dzielimy na **materialne** (pisane i niepisane) i **niematerialne**.

Historia

to przeszłość oraz nauka, która ją bada.

Historię tworzą wszyscy ludzie.

Badaniem przeszłości zajmują się historycy.

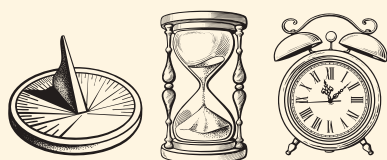
- ▶ Historyk stawia **pytania**: „Co się wydarzyło?”, „Gdzie?”, „Kiedy?”, „Dlaczego?”, „W jaki sposób?”. Szukając odpowiedzi ustala **przyczyny, przebieg i skutki** wydarzeń.

Czas

Chronologia

Kolejność następowania po sobie wydarzeń to **chronologia**.

Tak nazywamy też naukę o mierzeniu czasu.

Czas historyczny

Czas historyczny dzielimy na **ery, tysiąclecia i wieki**.

Wyróżniamy dwie ery.

- ▶ Za początek naszej ery uznaje się **narodziny Chrystusa**.
- ▶ Wiek liczy 100 lat. Wiek najczęściej zapisujemy **cyframi rzymskimi**.

Epoki

Historycy podzielili dzieje człowieka na epoki:

- ▶ **prehistorię,**
- ▶ **starożytność,**
- ▶ **średniowiecze,**
- ▶ **nowożytność,**
- ▶ **współczesność.**

1. Połącz w pary pojęcia i ich wyjaśnienia. Zapisz odpowiedzi w zeszyte.

A. archeolog	1. Nauka o mierzeniu czasu.
B. historyk	2. Obiekt wytworzony przez człowieka w przeszłości.
C. chronologia	3. Zajmuje się badaniem wydarzeń z przeszłości.
D. zabytek	4. Badacz, który szuka źródeł historycznych w ziemi albo pod wodą.

2. Przerysuj do zeszytu oś czasu i podpisz epoki oznaczone cyframi od 1 do 5.

3. Określ wiek oraz epokę historyczną podanych niżej dat rocznych.

Przykład: 1569 rok to XVI wiek, czyli epoka nowożytna.

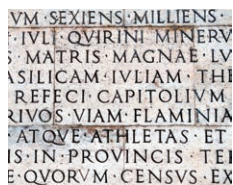
44 rok p.n.e. • 1 rok • 966 rok • 1000 rok • 1939 rok

4. Spośród poniższych ilustracji wskaż te, które przedstawiają źródła niepisane. Uzasadnij swój wybór.

A.

B.

C.

D.

E.

5. Podaj przynajmniej trzy przykłady miejsc, w których są przechowywane elementy naszego dziedzictwa historycznego. Powiedz, jakie obiekty można tam znaleźć.

6. Gdybyś chciała / chciał dowiedzieć się, jak wyglądała szkoła w czasach twoich dziadków, do jakich źródeł historycznych byś sięgnęła / sięgnął i gdzie byś ich szukała / szukał? Podaj przykłady i określ, czy są to źródła materialne, czy niematerialne.

DZIAŁ

Moja mała i wielka ojczyzna

Pamiętki rodzinne

Genealogia

Regiony Polski

Symbole
narodowe

5. My i nasza historia

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Czy każda rodzina ma swoją historię?
- ▶ Co to jest pokolenie i kim są krewni?
- ▶ Do czego służy tablica genealogiczna?

Na początek

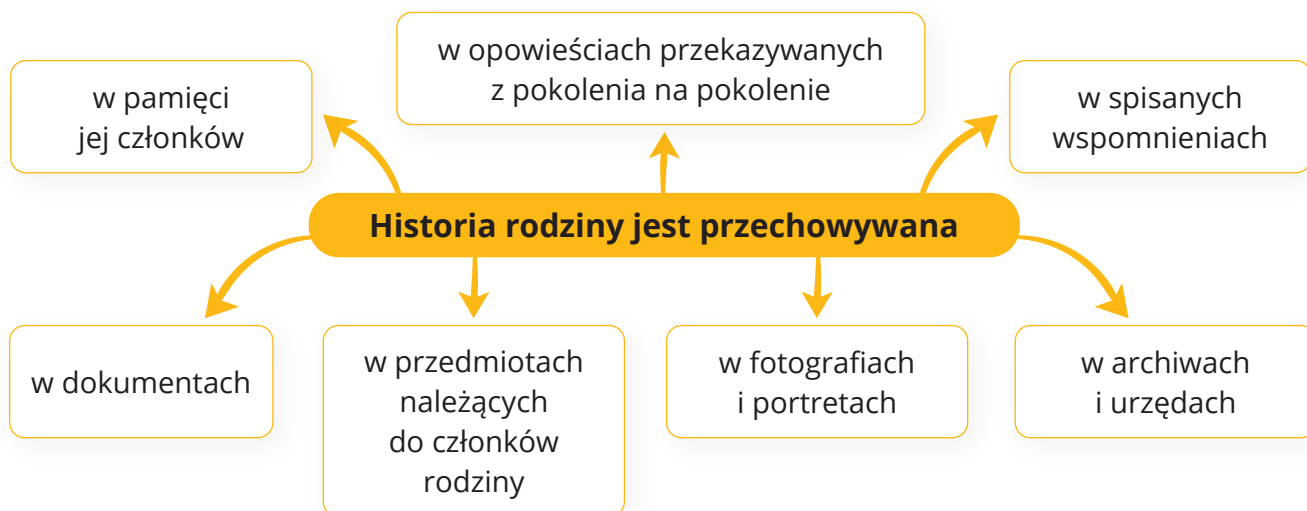
Wiesz już, że historię tworzy każdy człowiek. Pewnego dnia Ola i Janek znaleźli na strychu dziadków skrzynię z **pamiątkami rodzinnymi**, czyli źródłami pomagającymi poznać historię ich rodziny. Jej zawartość możesz obejrzeć na ilustracjach poniżej.

- Powiedz, jakie przedmioty Ola i Janek wyjęli ze skrzyni.
- Czego możemy się dzięki nim dowiedzieć o osobach, do których należały, i o życiu ludzi w przeszłości?

Każda rodzina ma swoją historię

- Powiedz, które z wymienionych niżej źródeł znasz ze swojego rodzinnego domu.

Pokolenie

Ze słowem **rodzina** – które zapewne często słyszysz – łączy się wiele innych określeń. Osoby, które mają wspólnych przodków, a więc łączą je więzy krwi, nazywamy **krewnymi**. W obrębie rodziny wyróżniamy **pokolenia**. Krewni należą do tego samego pokolenia, gdy od wspólnego przodka dzieli ich taka sama liczba przodków. Mówimy zatem o pokoleniu rodziców, dziadków, pradziadków. Na przykład twoja mama, jej rodzeństwo oraz dzieci rodzeństwa twoich dziadków tworzą jedno pokolenie. Do twojego pokolenia należą: twoi bracia, twoje siostry, a także dzieci rodzeństwa twoich rodziców. Osoby tworzące to samo rodzinne pokolenie nie zawsze są rówieśnikami.

Czy rodzina to tylko krewni?

Nie zawsze. Na przykład twój tata jest członkiem rodziny, ale nie łączy go więzy krwi z rodzicami mamy, więc nie jest ich krewnym. Tak samo jest w przypadku mamy – nie jest spokrewniona z krewnymi taty. Mama i tata dołączyli do nowych rodzin w wyniku zawarcia związku małżeńskiego i stali się w nich **powinowatymi**, a jednocześnie pozostali krewnymi w rodzinach, w których się urodzili.

A ty? Ty – jako dziecko mamy i taty – jesteś krewnym w obu rodzinach, bo z obiema łączą cię więzy krwi.

Warto wiedzieć

Użyj staropolskich określeń na powiązania rodzinne:

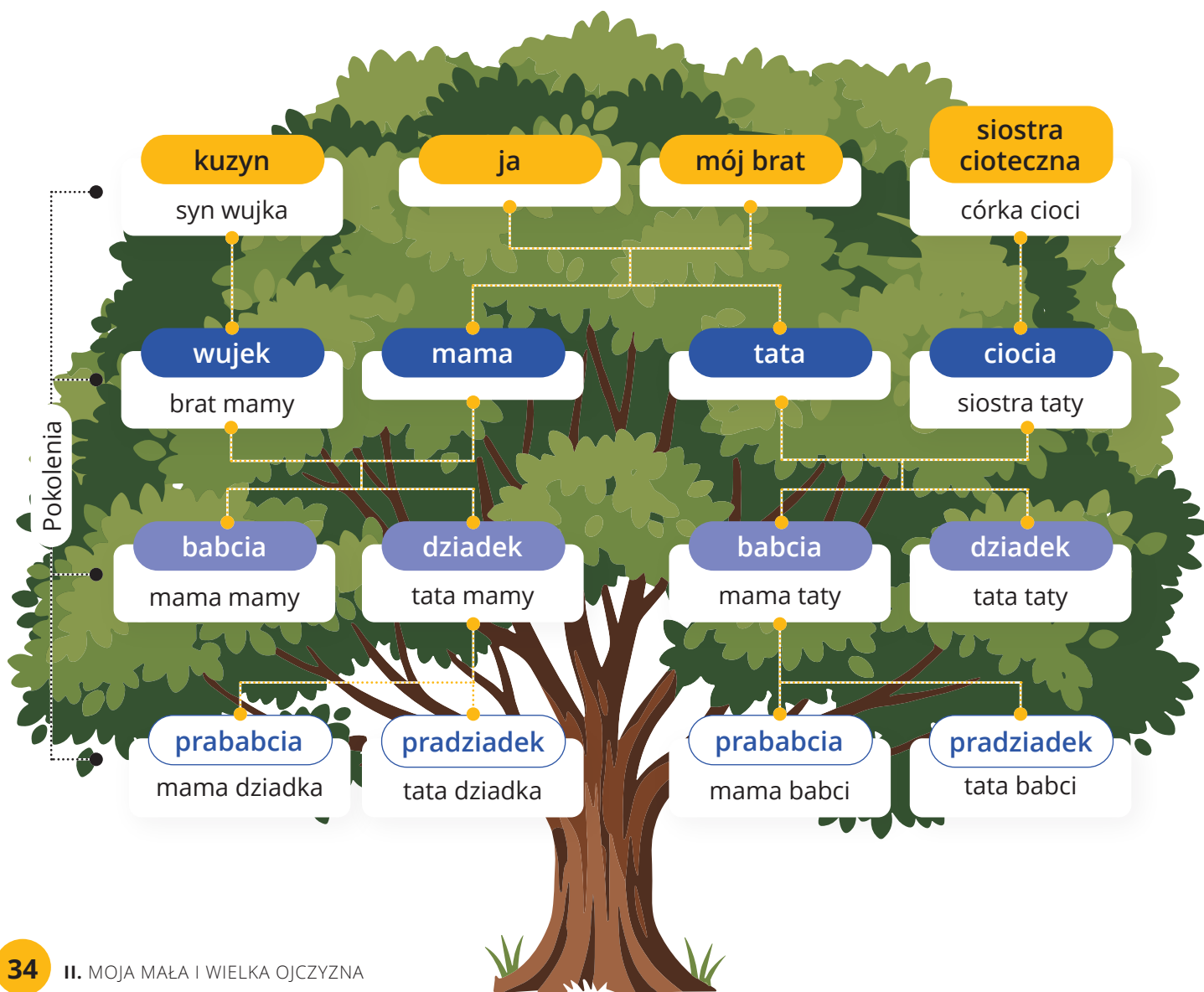
- ▶ **po kądzieli** – oznacza przodków ze strony matki,
- ▶ **po mieczu** – oznacza przodków ze strony ojca.

Tablice genealogiczne

Każda rodzina ma swoją historię. Badaniem historii rodzin i **rodów**, czyli rodzin wywodzących się od wspólnego przodka, oraz powiązań między ich członkami – kto był czyim przodkiem, krewnym czy powinowatym – zajmuje się nauka nazywana **genealogią**. Dzięki badaniom genealogicznym możemy się dużo dowiedzieć o swoich przodkach, a także o żyjących członkach rodziny. Czasem udaje się odszukać w kraju lub za granicą krewnych, o których istnieniu nie wiedzieliśmy.

Wszystko to wydaje ci się zapewne skomplikowane. Stanie się prostsze, gdy zaczniemy tworzyć tablicę przodków, czyli **drzewo genealogiczne** (zwane tak ze względu na swój kształt).

- Powiedz, ile pokoleń przedstawia drzewo, które widzisz niżej.
- Przeanalizuj drzewo i wymień osoby, jakie jeszcze mogłyby się na nim znaleźć.

Twoje drzewo genealogiczne

Wiesz już, czym jest i do czego służy drzewo genealogiczne. Teraz możesz się zająć tworzeniem drzewa swojej rodziny. Wyobraź sobie, że jesteś dziennikarzem śledczym. Udokumentuj i uporządkuj wiadomości o swojej rodzinie.

- Zrób imienną listę osób, z którymi będziesz rozmawiać; zacznij od rodziców i dziadków.

Pamiętaj! Zgodnie z prawem każdy musi wyrazić zgodę na nagranie.

Informacje, o które możesz zapytać na początku rozmowy

- 1 daty i miejsca urodzenia twoich przodków (rodziców, dziadków, pradziadków);
- 2 daty i miejsca urodzenia ich rodzeństwa;
- 3 daty śmierci zmarłych członków rodziny;
- 4 nazwiska mamy i babci przed ślubem, czyli nazwiska panieńskie (kobiety wychodzące za mąż zwykle zmieniały nazwisko);
- 5 zdjęcia przodków, których nie znasz (zrób kopię zdjęcia, włącz ją do swojej kolekcji i podpisz).

A co, jeśli w odpowiedzi usłyszysz: „Nie wiem, nie pamiętam?”. Możesz wówczas odwiedzić rodzinne groby na cmentarzu i przeczytać tablice nagrobne lub przejrzeć stare dokumenty rodzinne – mogą się tam znajdować ważne daty i inne informacje, na przykład o zawartych związkach. Za zgodą rodziców możesz też skorzystać z tych stron internetowych, które służą do wyszukiwania informacji o przodkach.

Następnie możesz poprosić, aby twój rozmówca podał ci nieco więcej informacji. Może zna odpowiedzi na pytania:

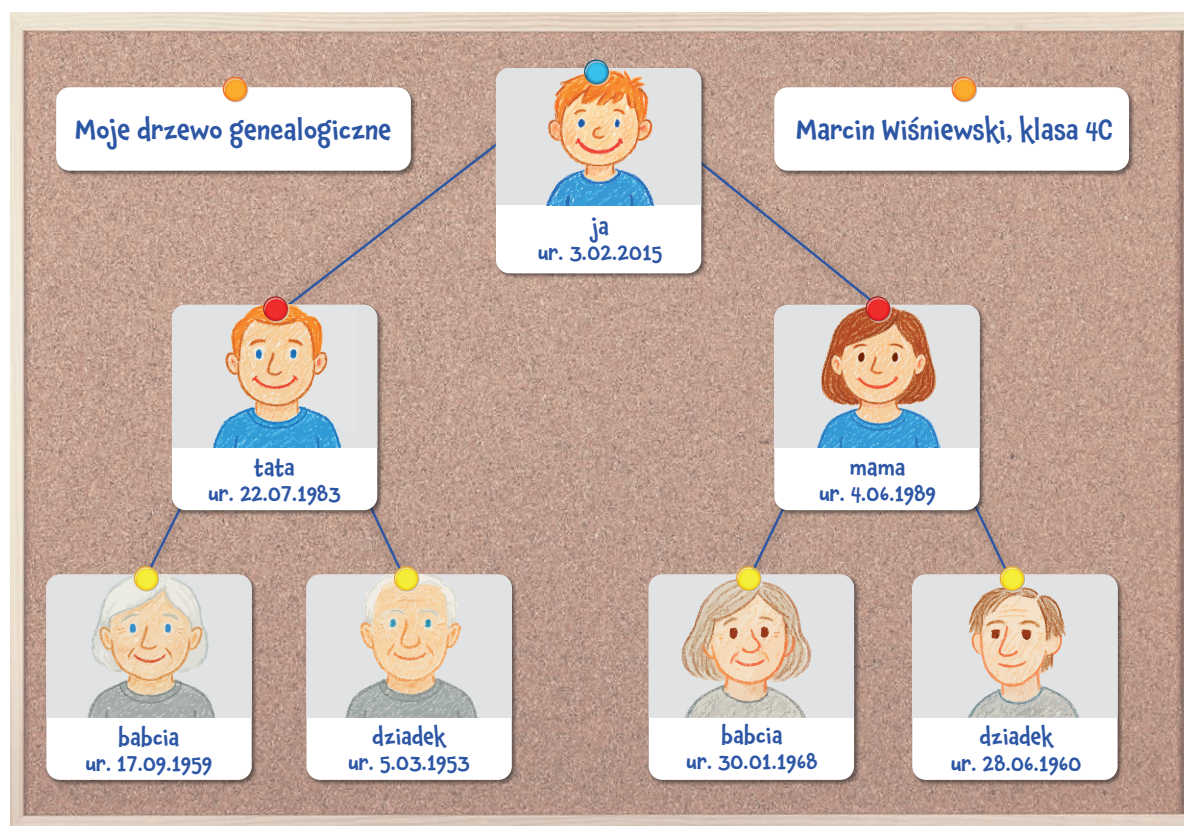
- ❶ Skąd pochodzi twoja rodzina?
Czy zawsze mieszkała w tej miejscowości?
- ❷ Czy wszyscy krewni mieszkali przez całe życie w miejscu, w którym się urodzili?
- ❸ O których krewnych najczęściej rozmawiało się w domu rodzinnym twoich rodziców i dziadków w czasach ich dzieciństwa? Dlaczego o nich?
- ❹ Czy losy twoich krewnych były związane z historią miejscowości albo historią Polski? Jeśli tak, to w jaki sposób?
- ❺ Za jakimi zwyczajami i tradycjami rodzinnymi tęskni twój rozmówca?
- ❻ Z kim jeszcze możesz porozmawiać, aby uzyskać więcej informacji o historii rodziny? Kto w rodzinie interesuje się jej losami i zbiera pamiątki?

Zadaj także inne pytania, które przyjdą ci do głowy podczas przeprowadzania wywiadu.

Koniecznie podziękuj za poświęcony czas i rozmowę. Poproś rozmówcę o kontakt z tobą, gdyby przypomniał sobie później inne rodzinne historie.

Teraz narysuj drzewo genealogiczne swojej rodziny! Zacznij od najstarszych znanych przodków (zapewne będą to pradziadkowie, ale może znasz też imiona ich rodziców?). Umieść ich na pniu drzewa. Ich dzieci znajdą się na gałęziach w dolnej części drzewa, a kolejni potomkowie – na gałęziach coraz wyższych. Osoby należące do kolejnych pokoleń umieszczaj w tej samej linii (jak na schemacie na stronie 34). Możesz dodać **kopie** zdjęć członków rodziny. **Nie niszcz starych fotografii, nie przycinaj ich ani nie przyklejaj!**

Na koniec pochwal się efektami swojego dziennikarskiego śledztwa. Twoim rozmówcom będzie miło, gdy zobaczą, jak zostały wykorzystane informacje, które przekazali. Może opowiedzą ci inne ciekawe rodzinne historie? Może uda ci się z pomocą rodziców zorganizować spotkanie z dalszymi krewnymi, z którymi nie utrzymywałeś kontaktów? To może być początek nowej, interesującej znajomości.

Podziel się doświadczeniami z koleżankami i kolegami z klasy. Wymieńcie się spostrzeżeniami i ustalcie:

- jakie dodatkowe pytania zadaliście swoim rozmówcom i dlaczego;
- z jakich efektów swojej pracy jesteście szczególnie dumni;
- co mogliście zrobić lepiej.

To już odkryłeś /odkryłaś

- ▶ Aby poznać historię swojej rodziny, możesz badać pamiątki rodzinne i zadawać pytania rodzicom lub dziadkom.
- ▶ Genealogia to dział historii zajmujący się powiązaniami rodzinnymi. Aby uporządkować historię rodziny, warto sporządzić drzewo genealogiczne.
- ▶ Krewni to osoby, które są połączone więzami krwi, czyli mają wspólnego przodka.
- ▶ Powinowaci to osoby, które dołączyły do rodziny przez małżeństwo z jednym z jej członków. 🍷

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ genealogia
- ▶ drzewo genealogiczne
- ▶ ród
- ▶ pokolenie

Sprawdź, co już umiesz

1. Powiedz, czym są pamiątki rodzinne i dlaczego warto je przechowywać.
~~~~~
2. Jak możesz zbadać historię swoją i swojej rodziny? Wymień co najmniej trzy sposoby na zdobycie informacji o przodkach.  
~~~~~
3. Poszukaj informacji o krewnych, którzy mieszkają daleko od twojego miejsca zamieszkania, także poza Polską. Dowiedz się, jakie są tego przyczyny.
~~~~~
4.  Pokoleniem nazywa się również osoby, które przyszły na świat w różnych rodzinach, ale żyły w tym samym czasie i miały podobne doświadczenia. Dowiedz się, czym charakteryzują się członkowie pokolenia alfa. Czy uważasz, że jesteś w tej grupie?  
~~~~~
5. **Porozmawiajmy!** Wyjaśnijcie, dlaczego warto znać historię swojej rodziny.

6. Moja mała ojczyzna

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Jakie są regiony historyczno-geograficzne w Polsce?
- ▶ Czym różnią się od siebie poszczególne regiony i z czego to wynika?
- ▶ Co możemy nazwać małą ojczyzną?
- ▶ Czym jest legenda?

Na początek

Polska dzieli się na wspólnoty terytorialne, zwane **regionami**, które różnią się między sobą.

◀ Regiony historyczno-geograficzne Polski.

- Przeczytaj tytuł mapy. Powiedz, jakie informacje o mapie zawiera legenda.
- Odczytaj nazwy regionów, zaczynając od północnego zachodu. Opisz położenie kolejnych regionów względem innych, na przykład: „Mazowsze leży na południe od Mazur”.
- W którym regionie mieszkasz? Dowiedz się, czy twoja odpowiedź jest poprawna.

Regiony różnią się między sobą:

tradycjami, zwyczajami
i obrzędami

1 Obchody Niedzieli Palmowej
na Kurpiach i szopka krakowska.

legendami i opowieściami

2 Rzeźby Smoka Wawelskiego z Krakowa
i Złotej Kaczki z Warszawy.

sposobem budowania
i wyglądem budynków

3 Dom szachulcowy z Kaszub
i malowany z Zalipia (Małopolska).

4 miejscami pamięci
narodowej, takimi jak:
cmentarze wojenne,
groby i kopce,
tablice pamiątkowe

Skąd się wzięły różnice między regionami?

Zauważ, że krainy te graniczą z różnymi państwami. Tak było również w przeszłości. W ciągu wieków doświadczyły one i pokojowych kontaktów z sąsiadami, i wojen czy najazdów. Zdarzało się też, że wchodziły w skład innych państw. Na przykład Śląsk należał przez kilka stuleci do Czech, Austrii, a potem do Niemiec. Sprzyjało to **przenikaniu się kultur, tradycji i zwyczajów** i pozostawiło

zabytkami

5

Zamek Królewski w Warszawie
i Żuraw w Gdańsku.

strojami ludowymi

6

Stroje ludowe: kujawski,
krakowski i lubelski.

potrawami regionalnymi

7

Pierniki toruńskie, oscypek
z Podhala, rogal z Poznania.

8

muzyką ludową

9

specyficznym językiem

10

historią

- Przyjrzyj się strojom ludowym i wskaż na mapie na stronie 39 regiony, z których pochodzą. Podaj kilka podobieństw i różnic. Zwróć uwagę na przykład na kolory, wzory, nakrycia głowy.
- Przypomnij sobie, czy znasz jakieś zwyczaje lub tradycje kultywowane w twojej okolicy, na przykład związane ze świętami. Opisz je. Dowiedz się, czy są znane także w innych częściach Polski.

do dzisiaj ślady w wyglądzie budynków, w języku, a nawet w kuchni regionalnej.

W różnych regionach różne były też warunki życia mieszkańców i ich typowe zajęcia. Na przykład mieszkańcy Pomorza zajmowali się często rybołówstwem, a mieszkańcy Podhala żyli z hodowli owiec.

Kultura to wszystko, co jest efektem działania ludzi. Kultura obejmuje wytwory materialne, na przykład ubrania lub budynki, oraz niematerialne, na przykład wierzenia, zwyczaje i wzory zachowań.

Legendy

Legenda to opowieść o przeszłości, w której występują elementy realistyczne i fantastyczne.

Każdy region ma swoje **legendy**. Są one barwne i ciekawe, a elementy realistyczne, czyli takie, które mogą istnieć naprawdę (osoby, wydarzenia, przedmioty), miesza się w nich z elementami fantastycznymi, czyli nieprawdopodobnymi, takimi jak: mówiące zwierzęta, czary, ożywione przedmioty.

Motywy legend

ludzie związani z regionem i miejscowością

wydarzenia

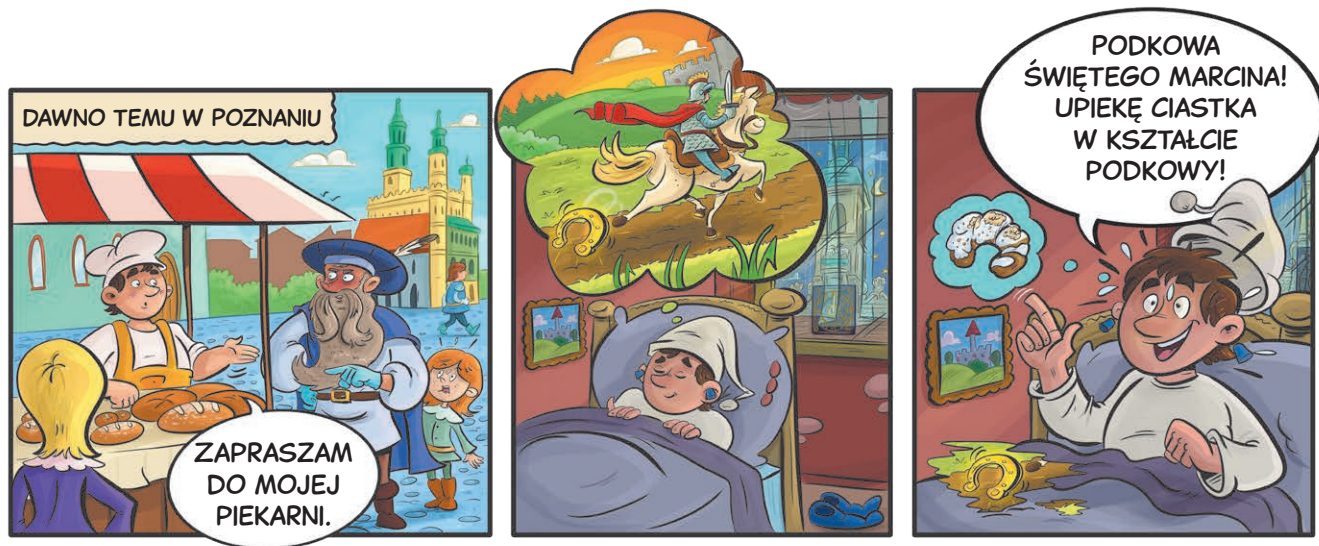
pochodzenie nazw

początki miejscowości

- Dowiedz się, jakie legendy opowiadają o twojej miejscowości i twoim regionie. Zapisz ich tytuły w zeszyte.

Skąd wzięły się rogalie świętomarcińskie?

Przykładem legendy jest opowieść o pochodzeniu rogali świętomarcińskich. Święty Marcin żył w IV wieku. Najczęściej przedstawia się go na koniu. Co miał wspólnego z rogalami? Dowiesz się z komiksu.

- Opowiedz historię przedstawioną w komiksie.
- Sprawdź, którego dnia w Poznaniu tradycyjnie jada się rogalie świętomarcińskie.

Mała ojczyzna

Wszystkie elementy, które już znasz, składają się na historię regionu i twojej **małej ojczyzny**. Czym jednak jest mała ojczyzna? To miejsce (miejscowość, region), z którym człowiek czuje się związany, które lubi, w którym dobrze się czuje i do którego chce wracać. To może być miejsce, w którym ktoś się urodził, wychował, uczył się lub mieszka.

A co jest twoją małą ojczyzną? Jak byś ją opisała / opisał?

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Region to obszar odróżniający się od sąsiednich obszarów na przykład warunkami naturalnymi, historią, tradycją.
- ▶ Małą ojczyzną nazywamy miejsce, w którym się urodziłyśmy, mieszkamy i z którym jesteśmy związani. Może to być region, miejscowość, dzielnica lub wieś.

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ region
- ▶ miejsce pamięci
- ▶ legenda
- ▶ mała ojczyzna

Sprawdź, co już umiesz

1. Poszukaj informacji o wybitnych osobach związanych z twoim regionem i napisz w zeszycie notatkę o jednej z nich. Możesz odwiedzić regionalne muzeum lub miejscowy cmentarz i sprawdzić, czy są tam groby osób zasłużonych.
2. Podaj przykłady upamiętnienia ważnych postaci z twojego regionu (na przykład nazwy ulic poświęcone miejscowym bohaterom).
3. Wymień zabytki znajdujące się w twojej miejscowości lub w regionie, w którym mieszkasz.
4. Poszukaj informacji na temat miejsc pamięci narodowej w twojej miejscowości lub twoim regionie. Napisz krótką notatkę o jednym z nich.

Przygotowanie plakatu informacyjnego

Przygotujcie materiały do **plakatów informacyjnych** o waszym regionie albo waszej okolicy lub miejscowości. Podzielcie się na grupy. Zakres prac i podział zadań oraz terminy ich wykonania ustalcie z nauczycielem.

Każda grupa wykonana inny plakat.

GRUPA 1

Przygotujcie **plakat z podstawowymi informacjami** o historii regionu, okolicy lub miejscowości. Sprawdźcie na przykład od kiedy istnieje wasza miejscowość, czy zmieniała się jej przynależność administracyjna, jakie wydarzenia historyczne tu się rozegrały, czy miejscowość ma herb. Możecie z osobą dorosłą odwiedzić lokalne muzeum.

GRUPA 2

Przygotujcie **plakat o ludziach zasłużonych** dla regionu, okolicy lub miejscowości. Sprawdźcie, czy i w jaki sposób te osoby zostały upamiętnione, na przykład w formie pomnika, tablicy pamiątkowej, nazwy ulicy. Możecie zorganizować spacer pod opieką osoby dorosłej i wykonać zdjęcia tych miejsc.

GRUPA 3

Przygotujcie **plakat z informacjami o zabytkach** historycznych i miejscach pamięci narodowej. Możecie wybrać się na spacer pod opieką osoby dorosłej i wykonać zdjęcia tych miejsc.

- Wyznaczcie termin prezentacji wszystkich plakatów. Omówcie ich treść i zachęćcie waszych słuchaczy do zadawania dodatkowych pytań. Jesteście już ekspertami!

GRUPA 4

Przygotujcie **plakat o legendach** związanych z ważnymi dla waszego regionu albo waszej okolicy lub miejscowości postaciami, miejscami i wydarzeniami historycznymi. Wyjaśnijcie, które ich elementy są poświadczone jako historyczne, a które są fikcyjne. Odwiedźcie bibliotekę, odszukajcie zbiory legend dotyczących regionu lub miejscowości. Zanotujcie tytuły książek.

GRUPA 5

Przygotujcie **plakat dotyczący kultury ludowej** waszego regionu. Poszukajcie informacji o obrzędach, tradycjach i zwyczajach. Sprawdźcie, jak wyglądał strój ludowy z regionu. Możecie pod opieką osoby dorosłej odwiedzić muzeum regionalne albo skansen.

GRUPA 6

Przygotujcie **plakat dotyczący tradycji kulinarnych** waszego regionu. Odszukajcie przepisy na potrawy regionalne. Przedstawcie historię potraw, przepisy i ilustracje. Szukajcie informacji w książkach kucharskich, zapytajcie o nie w domu. Warto sprawdzić, czy wasze produkty regionalne mają specjalne certyfikaty (znaki potwierdzające jakość, skład i pochodzenie).

7. Moja ojczyzna – Polska

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Czym są naród i państwo?
- ▶ Jakie są polskie symbole państwowe?
- ▶ Jakie święta państwowe obchodzą Polacy?

Na początek

Już wiesz, czym jest mała ojczyzna. Dzisiaj dowiesz się, czym jest wielka **ojczyzna** – państwo, w którym żyjemy i które wszyscy tworzymy. Jeśli zauważyłaś / zauważyłeś, że słowo „ojczyzna” kojarzy się ze słowem **ojciec** – brawo! Dawniej to słowo oznaczało majątek odziedziczony po ojcu. Ojczyzna to kraj naszych przodków.

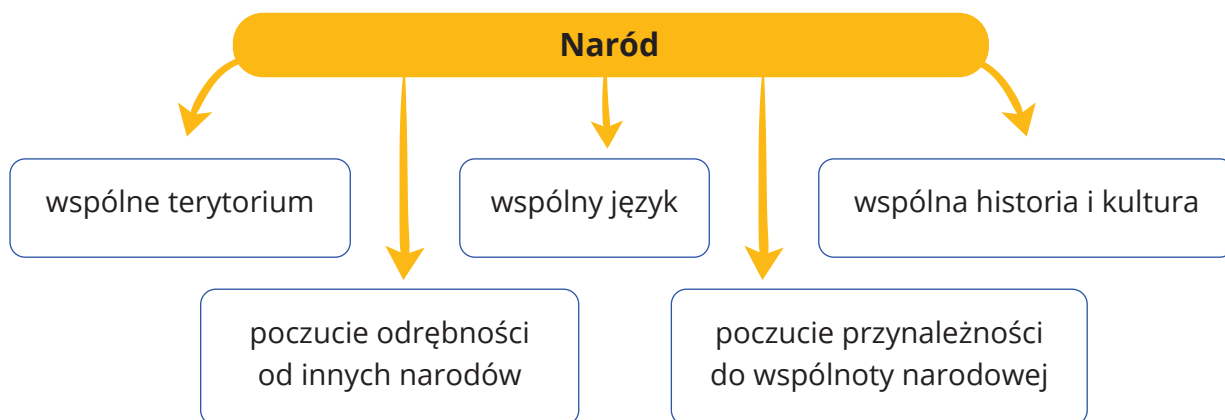
- Polska jest podzielona na województwa, czyli na mniejsze obszary. Ułatwia to zarządzanie krajem. Policz, ile mamy województw. Podaj nazwę województwa, w którym mieszkasz, i wskaż jego stolicę.
- Przeczytaj nazwy krajów, które graniczą z Polską. Określ położenie każdego z nich, posługując się nazwami kierunków geograficznych.

▲ Rzeczpospolita Polska – podział na województwa.

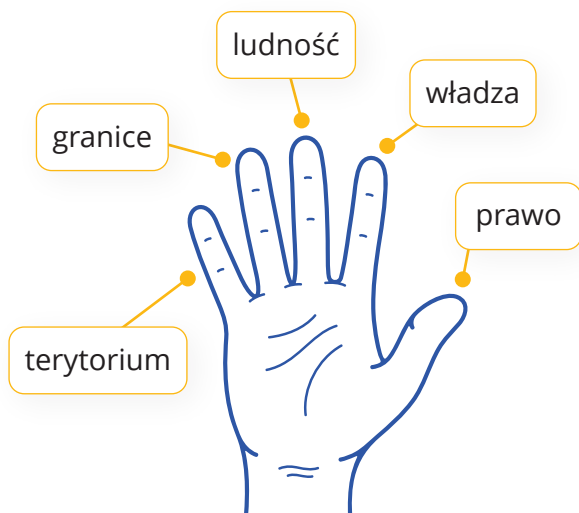
Naród

Z pojęciem ojczyzny wiąże się określenie **naród**. Wszyscy Polacy tworzą wspólnotę zwaną narodem.

- Odczytaj informacje ze schematu i powiedz, co łączy ludzi, którzy tworzą naród.

Pięć cech państwa

- Popatrz na schemat, a następnie spróbuj z pamięci wymienić cechy państwa, odliczając na palcach.

Państwo

Każdy naród najpełniej realizuje swoje marzenia, ambicje i plany w ramach wspólnoty państwowej. Zatem każdy naród chce posiadać własne **państwo**, które będzie jego wspólnym domem. Państwo powinno odznaczać się pewnymi cechami:

- musi mieć **terytorium**, czyli wydzielony obszar;
- musi mieć wyznaczone **granice**, ponieważ jego obszar nie może być nieskończony;
- na jego obszarze musi stale mieszkać **ludność**;
- musi mieć **władzę**, która powinna być suwerenna, czyli niezależna od żadnego innego państwa, i podejmować decyzje w imieniu mieszkańców i dla ich dobra;
- musi w nim działać **prawo**, czyli reguły (zasady, przepisy), które określają, co mogą i powinni robić władza i obywatele.

Jak można krótko zdefiniować państwo? Jeśli twoja odpowiedź brzmi: „Państwo to wydzielone terytorium, oznaczone granicami i zamieszkane przez ludność, na którym istnieją władza i prawo” – już potrafisz wytłumaczyć innym, czym jest państwo. Nasze państwo to **Rzeczpospolita Polska**. Na mapie na stronie 45 możesz zobaczyć jego obszar i granice.

Z pojęciem państwa jest związane pojęcie **obywatelstwa**. Obywatelami państwa są ludzie, którzy w nim mieszkają i mają w nim prawa (na przykład udział w wyborze władz) i obowiązki (na przykład obrona ojczyzny). Obywatelstwo to nie to samo co **narodowość**. Można być innej narodowości niż polska, a jednak być obywatelem polskim.

Symbole państwowe

Każde państwo ma swoje symbole, wyróżniające je spośród innych państw. Są to: **barwy narodowe**, które widnieją na przykład na fladze, **godło**, czyli znak rozpoznawczy, i **hymn**, czyli oficjalna pieśń. Symbole państwowe podlegają ochronie prawnej i należy okazywać im szacunek. Flagi państwowe są podnoszone w chwilach ważnych i podniosłych dla państwa i obywateli. Podobnie jest z hymnem – śpiewamy go w trakcie uroczystości i świąt państwowych. W takich chwilach powinniśmy zachowywać się godnie i stanąć prosto, z rękami ułożonymi wzdłuż tułowia.

Uczestnicząc w uroczystościach nawiązujących do wspólnej historii i oddając hołd naszym przodkom, demonstrujemy swoje przywiązanie i miłość do ojczyzny i okazujemy postawę **patriotyczną**. Może się ona przejawiać w poczuciu dumy z bycia Polakiem, a także w wypełnianiu obowiązków wobec ojczyzny, dbaniu o dobro państwa i jego obywateli lub o przyrodę.

Patriotyzm to postawa człowieka, który kocha swoją ojczyznę i o nią dba.

- ▶ Uroczyste wciąganie flagi na maszt podczas święta na Placu Piłsudskiego w Warszawie.
- Odszukaj na zdjęciu, o jakie święto chodzi.

▲ Kolory biały i czerwony są oficjalnymi polskimi barwami od 1831 roku. Dzień flagi jest obchodzony co roku 2 maja.

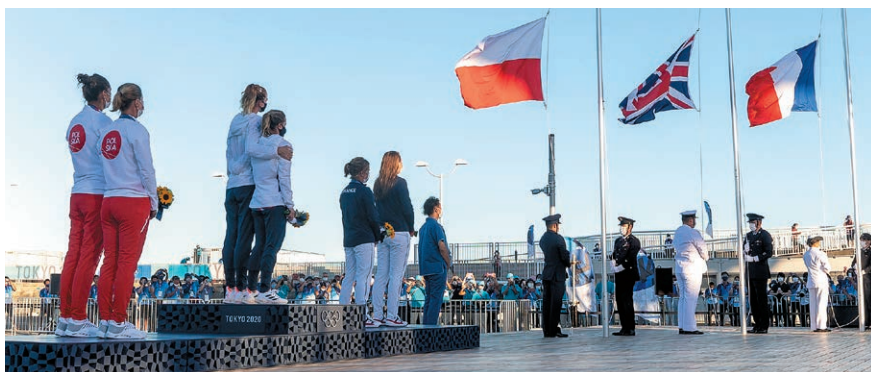
▲ Orzeł Biały w złotej koronie na czerwonym tle jest symbolem polskich władców i państwa polskiego od średniowiecza.

Pieśń Legionów Polskich wotwerek

*Wierzę Polska nieumiera,
kiedy my żyjemy.
Co nam obca ręka oddała,
sukla oddajemy.
Masz masz Dobry
do Polski wieni włochi
za Jawną przewodem
stęchem się prowadem.
Tak ciemności do światła
wzrost się przez morze
stał ożywy ratunek
po ciemnym nocniku.
masz masz ab
Przedem wistą przegniem wstę
Gdy em Polakom
dat nam przyśled światła
ich wznieć nie mamy
masz masz ab
niem ci masz niecierpieć,
gdy żyjemy patasas,
hasłem wsi oświeć igła Bieda
y ożywa nasza.
masz masz ab*

- Wymień polskie symbole państwowe.
- Powiedz, w których miejscach można zobaczyć godło naszego państwa.

▲ **Mazurek Dąbrowskiego** powstał w 1797 roku. Autorem jego słów jest Józef Wybicki. Pieśń ta stała się oficjalnym hymnem Polski w 1927 roku.

▶ Jeśli podczas ceremonii dekorowania zwycięzców zawodów sportowych zobaczysz na maszcie polską flagę lub usłyszysz melodię **Mazurka Dąbrowskiego** – masz pewność, że złoty medal zdobył zawodnik reprezentujący Polskę.

Warto wiedzieć

Flaga wywieszana na statku to **bandera**. Gdy widzisz statek, który płynie pod polską banderą, już wiesz, że należy on do właściciela z Polski.

Gdy jesteś za granicą i widzisz budynek, na którym widnieje godło Polski lub powiewa polska flaga, mijasz pewnie **ambasadę** lub **konsulat**, czyli placówkę, w której w razie kłopotów możesz uzyskać pomoc.

▲ Polska bandera.

Święta państwowe

Istotnym czynnikiem jednoczącym Polaków są **święta państwowe**. Upamiętniają one najważniejsze wydarzenia w dziejach narodu i państwa polskiego. Niektóre z nich są dniami wolnymi od szkoły i od pracy. Podczas świąt państwowych wywieszamy na naszych domach polskie flagi, uczestniczymy w akademiach, uroczystościach i śpiewamy hymn. Oddajemy tym samym hołd poprzednim pokoleniom oraz budujemy poczucie więzi z wszystkimi naszymi rodakami w kraju i na świecie.

Najważniejsze święta państwowe w Polsce

3 maja

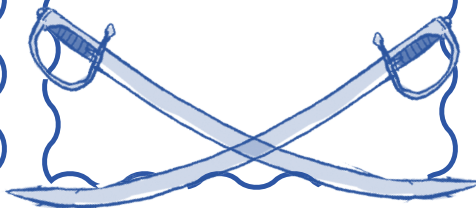
Święto Narodowe Trzeciego Maja

Obchodzimy je na pamiątkę uchwalenia w 1791 roku Ustawy Rządowej, inaczej Konstytucji 3 maja, prawa określającego zasady funkcjonowania państwa. Była to pierwsza konstytucja w Europie i druga na świecie.

15 sierpnia

Święto Wojska Polskiego

Zostało ustanowione na pamiątkę zwycięstwa polskiej armii nad wojskami bolszewickiej Rosji w trakcie Bitwy Warszawskiej 15 sierpnia 1920 roku.

11 listopada

Narodowe Święto Niepodległości

Jest to symboliczna data odzyskania niepodległości przez Polskę w 1918 roku po 123 latach zaborów, czyli okresu, w którym terytorium Polski było podzielone między trzy sąsiednie państwa.

- Przypomnij sobie, czy zdarzyło ci się uczestniczyć w obchodach któregoś z wymienionych wyżej świąt. Opisz to wydarzenie: powiedz, kiedy i gdzie się odbyło, kto w nim uczestniczył i co się wtedy działo.
- Sprawdź, czy wymienione wyżej święta są dniami wolnymi od szkoły i od pracy. Spróbuj wyjaśnić dlaczego.
- Poszukaj informacji o Dniu Flagi Rzeczypospolitej Polskiej. Dlaczego ustanowiono to święto?

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Państwo to wydzielone i oznaczone granicami terytorium, na którym mieszkają ludzie. W każdym państwie funkcjonują władza i prawo.
- ▶ Naród polski tworzą wszyscy Polacy.
- ▶ Polskie symbole państwowe to: biało-czerwone barwy, godło (Orzeł Biały w złotej koronie na czerwonym tle) oraz hymn – *Mazurek Dąbrowskiego*.
- ▶ Święta państwowe upamiętniają najważniejsze wydarzenia w dziejach narodu i państwa.

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ obywatelstwo
- ▶ flaga
- ▶ godło
- ▶ hymn
- ▶ patriotyzm

Sprawdź, co już umiesz

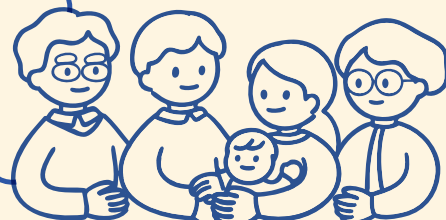
1. Przypomnij, jak należy się zachowywać podczas uroczystości szkolnych i państwowych, w których trakcie jest podnoszona polska flaga i jest śpiewany hymn naszego państwa.
~~~~~
2. Wyjaśnij, dlaczego należy okazywać szacunek symbolom państwowym.  
~~~~~
3. Wymień święta państwowe, które poznałaś / poznałeś podczas tej lekcji. Dowiedz się, jakie inne święta państwowe są obchodzone w naszym kraju. Zapisz w zeszycie daty i nazwy trzech z nich.
~~~~~
4. Wyjaśnij, czym święta państwowe różnią się od innych świąt. Jak myślisz, dlaczego są one ważne?  
~~~~~
5. Powiedz, jak rozumiesz i czy zgadzasz się ze słowami żyjącego w XVI wieku polskiego pisarza Andrzeja Frycza Modrzewskiego: „Człowiek rodzi się nie dla siebie, lecz dla swojej ojczyzny”.
~~~~~
6. **Porozmawiajmy!** Dlaczego symbole państwowe są ważne dla budowania poczucia wspólnoty wśród obywateli naszego kraju?

Rodzina

Rodzinę tworzą **krewni**, czyli osoby, które mają wspólnego przodka, i **powinowaci**, czyli osoby, które zawarły związek małżeński z członkami rodziny.

Ród tworzą rodziny, które wywodzą się od wspólnego przodka.

Genealogia zajmuje się badaniem historii rodów i rodzin.

Ojczyzna

Patriotyzm

to postawa człowieka, który dba o swoją ojczyznę, kocha ją, chce dla niej jak najlepiej.

Mała ojczyzna

to miejsce, z którym człowiek czuje się związany. Może to być na przykład:

- ▶ **region**, czyli obszar, który odróżnia się od sąsiednich obszarów warunkami naturalnymi, historią i tradycjami;
- ▶ miejscowość;
- ▶ dzielnica.

Państwo

Rzeczpospolita Polska to państwo, w którym żyjemy. Ma ono swoje symbole: barwy, godło i hymn.

Święta państwowe upamiętniają najważniejsze wydarzenia w dziejach narodu i państwa.

Wszyscy Polacy tworzą **naród polski**. Łączą nas: język, wspólna historia i kultura oraz wspólne terytorium.

1. Połącz w pary pojęcia i ich wyjaśnienia. Zapisz odpowiedzi w zeszycie.

A. genealogia	1. Wydzielone i oznaczone granicami terytorium, na którym mieszkają ludzie oraz funkcjonują władza i prawo.
B. symbole państwowe	2. Zajmuje się badaniem historii rodzin oraz powiązań między krewnymi i powinowatymi.
C. państwo	3. Zaliczamy do nich: barwy, godło i hymn.
D. legenda	4. Miejsce ważne dla historii Polaków, upamiętniające ludzi i wydarzenia.
E. miejsce pamięci narodowej	5. Opowieść o przeszłości zawierająca elementy realistyczne i fantastyczne.

2. Sprawdź w dostępnych źródłach, co oznaczają wymienione niżej słowa. Przepisz je do zeszytu, a obok każdego podaj jego definicję.

stryj   ●   zięć   ●   synowa   ●   szwagier   ●   szwagierka   ●
bratowa   ●   teść   ●   teściowa

3. Odszukaj kilka legend związanych z innymi miejscowościami i regionami niż twoje i wykonaj polecenia.

- Zapisz w zeszycie ich tytuły.
- Sporządź notatkę o jednej wybranej legendzie: napisz, skąd pochodzi, wymień jej bohaterów i krótko przedstaw treść.
- Wskaż elementy realistyczne i elementy fantastyczne.

4. Zapisz na tablicy lub w zeszycie jak najwięcej skojarzeń ze słowem „patriotyzm”.

5. Poszukaj informacji na temat tego, w którym państwie podczas śpiewania hymnu obywatele trzymają prawą rękę na sercu. Jak sądzisz, co oznacza taki gest?

DZIAŁ

Narodziny cywilizacji

Początki człowieka

Narodziny cywilizacji –
Mezopotamia

Starożytny Egipt

Wynalezienie
pisma

8. Od koczowników do osadników

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Jak wyglądało życie ludzi w najdawniejszych czasach?
- ▶ Czym była i na czym polegała rewolucja neolityczna?

200 tysięcy lat p.n.e. –
pojawienie się pierwszych
ludzi w Afryce

początek
rewolucji
neolitycznej

wynalezienie tkactwa
i garncarstwa;
założenie pierwszych miast

XI tysiąclecie p.n.e.

VIII tysiąclecie p.n.e.

Pradzieje

Starożytność

Średniowiecze

Nowożytność

Współczesność

Na początek

Malowidło z jaskini Lascaux

(czytaj: lasko) we Francji
wykonane około 15 tysięcy lat temu.
Prehistoryczni ludzie
byli pierwszymi twórcami
sztuki. Pozostawili po sobie
malowidła na ścianach jaskiń,
najczęściej przedstawiające
zwierzęta.

- Przypomnij,
jaki okres
w dziejach
ludzkości
nazywamy
prehistorią.

DLACZEGO
MALOWALI ZWIERZĘTA
NA ŚCIANACH?

MOŻE TEŻ
LUBILI GRAFFITI?

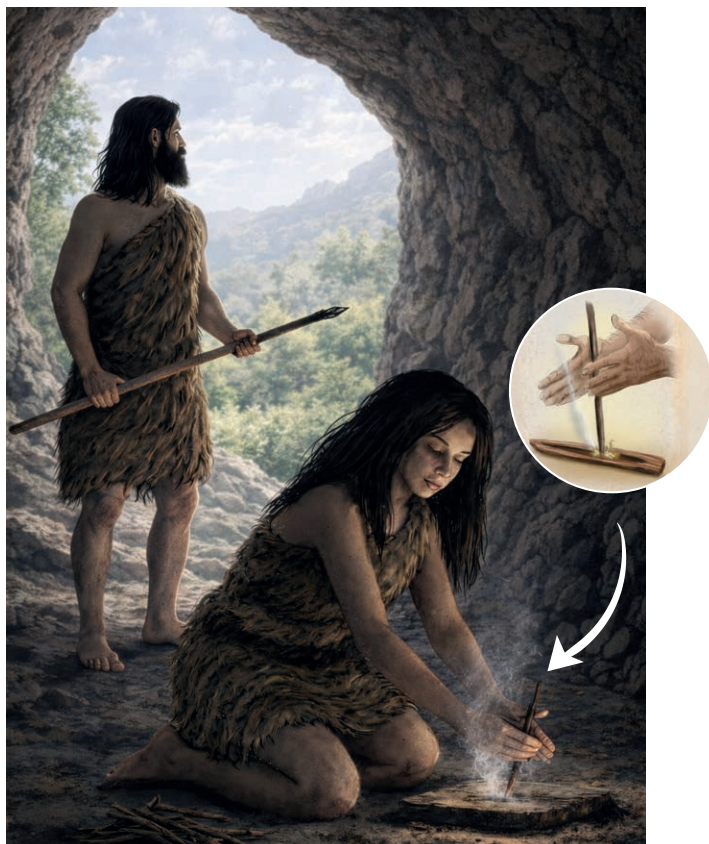

Początki ludzkości

Najstarsi przodkowie współczesnych ludzi pojawili się w Afryce **około 300 tysięcy lat temu**. Z czasem ich potomkowie zasiedlili inne kontynenty. Dotarli do Azji, Australii i Europy, a na końcu do obydwu Ameryk.

Żyli w małych gromadach, mieszkali w jaskiniach i szałasach z gałęzi lub kości, które pokrywali skórami zwierząt. Prowadzili **wędrowny (koczowniczy) tryb życia**, to znaczy zatrzymywali się na krótko w jakimś miejscu, a następnie ruszali dalej w poszukiwaniu pożywienia. **Zbierali** jadalne rośliny, ptasie jaja i **łowili** zwierzęta (czyli na nie polowali), dlatego ich tryb życia określa się jako **zbieracko-łowiecki**.

Pierwsi ludzie posługiwali się prostymi narzędziami zrobionymi z kamienia, kości i drewna. Od rodzaju materiału, z którego wykonywano łupane narzędzia, epokę, w której były wytwarzane, nazwano **epoką kamienia łupanego** (inaczej **paleolitem**). Przez kolejne tysiąclecia nasi przodkowie zdobywali stopniowo nowe umiejętności. Najważniejszą z nich było rozpalanie **ognia**. Zapewniał on światło i ciepło, był także wykorzystywany do obrony przed dzikimi zwierzętami oraz do przygotowywania żywności.

▲ Rozpalanie ognia (rysunek współczesny).

● Opisz, w jaki sposób człowiek rozpałał ogień.

▲ Etapy wytwarzania pięściaka.

● Opisz przedstawione na ilustracji czynności, które trzeba było wykonać, by zrobić narzędzie.

► **Narzędzia i groty strzał** wykonywano z kawałków skał. Służyły do kopania w ziemi, krojenia, skrobania skór upolowanych zwierząt lub jako broń.

- ▲ **Polowanie na mamuta.** Wytropione zwierzę naganiano do przygotowanej wcześniej zasadzki, którą był przykryty gałęziami dół. Uwięzionego mamuta zabijano. Jego mięso jedzono, a z kłów wyrabiano narzędzia i ozdoby.
- Opowiedz, jak zdobywali pożywienie i co jedli pierwsi ludzie.

Pierwsi rolnicy

Życie ludzi w dawnych czasach **było uzależnione od klimatu i przyrody**. Około 10 tysięcy lat temu wzrosła temperatura i nastąpiło **ocieplenie klimatu**. Stopniały lodowce, które pokrywały część kontynentów, podniósł się poziom wód, spadły deszcze, wyrosły lasy, było coraz więcej zwierząt.

Około 8 tysięcy lat p.n.e. sposób życia ludzi się zmienił. Mieszkańcy terenów Bliskiego Wschodu, na obszarze rozciągającym się od Morza Śródziemnego do Zatoki Perskiej, nauczyli się uprawiać rośliny i hodować zwierzęta. Obszar ten nazywamy **Żywnym Półksiężcem**, ponieważ były tam żyzna ziemia, ciepły

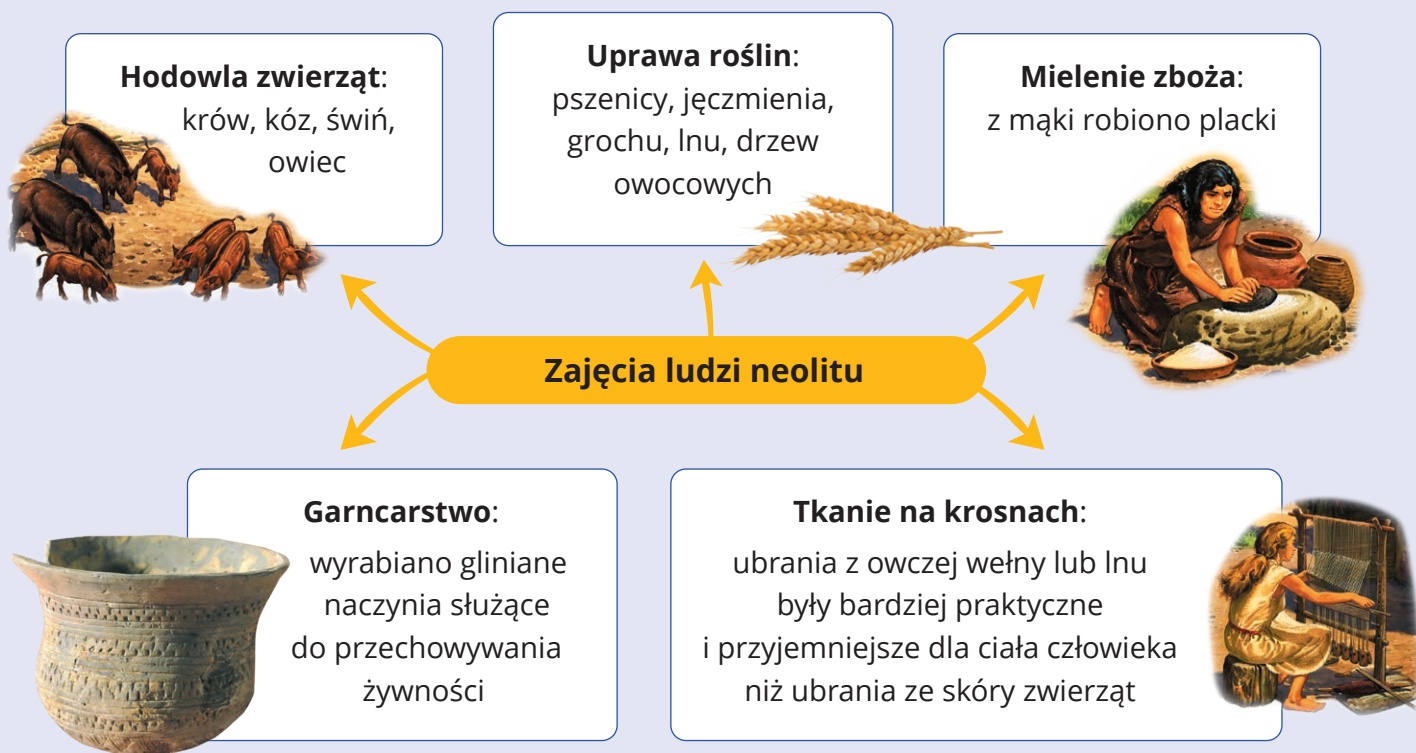
i wilgotny klimat oraz łatwy dostęp do wody. Nasi przodkowie z myśliwych i zbieraczy stali się rolnikami i pasterzami. Przestali wędrować i zaczęli prowadzić **osiadły tryb życia**. Zmiany te zaszły w epoce zwanej **neolitem** (czyli **młodsza epoką kamienia**). Były to przemiany, które trwały długo i następowały powoli. Okazały się jednak bardzo ważne dla dalszego rozwoju ludzkości, dlatego nazywamy je **rewolucją neolityczną**.

Żywny Półksiężec to obszar, na którym najwcześniej rozwinęło się rolnictwo.

► Początki rolnictwa na Bliskim Wschodzie.

- Wskaż obszar Żywnego Półksiężycy.
- Sprawdź w atlasie, które państwa znajdują się dziś na tym obszarze.

- Wskaż na ilustracji wynalazki epoki neolitu. Powiedz, jaki miały wpływ na życie ówczesnych ludzi.

▲ **Rekonstrukcja osady Çatal Hüyük** (czytaj: czatal hijik, obecnie Turcja). Budynki przylegały do siebie ścianami. W tej osadzie nie było ulic, więc ludzie przemieszczali się od domu do domu po dachach.

- Powiedz, czy taki układ osady mógł sprzyjać ochronie mieszkańców przed wrogami.
- Wyjaśnij, dlaczego przed rewolucją neolityczną nie mogły istnieć takie osady.
- Odszukaj Çatal Hüyük na mapie na stronie 57.

Pierwsze osady

Narodziny rolnictwa przyniosły kolejną bardzo ważną zmianę. Ludzie zaczęli budować trwałe schronienia – **domy** z suszonych cegieł, ze słomy, z gliny i drewna. Osiedlali się całymi grupami **nad rzekami i jeziorami**, czyli blisko wody. W ten sposób powstały pierwsze **osady**, które z czasem rozrastały się i stały się **miastami**. Mieszkańcy miast zaczęli trudnić się przede wszystkim **rzemiosłem**, czyli wytwarzaniem różnych towarów, i **handlem**.

Z upowszechnieniem się rolnictwa wiązało się także gospodarowanie żywnością. Plony z pól zbiera się w określonym czasie i trzeba je odpowiednio przechowywać, żeby wystarczyły na jak najdłużej. Trzeba je też chronić przed kradzieżą. W związku z tym mieszkańcy budowali osady tak, by trudno było je zaatakować. Czasem otaczali je murami obronnymi.

▲ **Wnętrze domu** (rekonstrukcja). Domy nie miały okien ani drzwi; do środka można było wejść przez dach, po drabinie.

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Przodkowie współczesnych ludzi pojawili się około 300 tysięcy lat temu w Afryce. Byli zbieraczami i myśliwymi (łowcami). Posługiwali się prostymi narzędziami i prowadzili koczowniczy tryb życia.
- ▶ Z czasem ludzie zaczęli uprawiać rośliny, hodować zwierzęta i zakładać osady. Wiązało się to z przejściem na osiadły tryb życia.
- ▶ Wraz z powstaniem stałych osad pojawiły się nowe zajęcia ludzi: rzemiosło i handel. 🍷

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ neolit
- ▶ rewolucja neolityczna
- ▶ Żyzny Półksiężyc
- ▶ koczowniczy tryb życia
- ▶ osiadły tryb życia

Sprawdź, co już umiesz

1. Opowiedz, jak żyli pierwsi ludzie, gdzie mieszkali i jak zdobywali pożywienie.
~~~~~
2. Podaj dwa przykłady wpływu wynalezienia ognia na życie pierwszych ludzi.
~~~~~
3. Powiedz, co wynaleziono dzięki rewolucji neolitycznej.
~~~~~
4. Wyjaśnij, dlaczego rolnicy zaczęli prowadzić osiadły tryb życia.
~~~~~
5. Przeanalizuj przemiany z okresu rewolucji neolitycznej: jakie były jej przyczyny, jaki miała przebieg i jakie skutki. Wyniki analizy przedstaw w zeszycie w formie schematu. Jeśli chcesz – uzupełnij schemat prostymi rysunkami.

Przyczyna

Przebieg

Skutki

6. **Porozmawiajmy!** Porównaj dzień z życia zbieracza i myśliwego z dniem rolnika. Weź pod uwagę sposób zdobywania żywności, zajęcia, ubrania, narzędzia i schronienie. Informacje możesz zapisać w zeszycie w formie tabeli.

9. Pierwsze cywilizacje

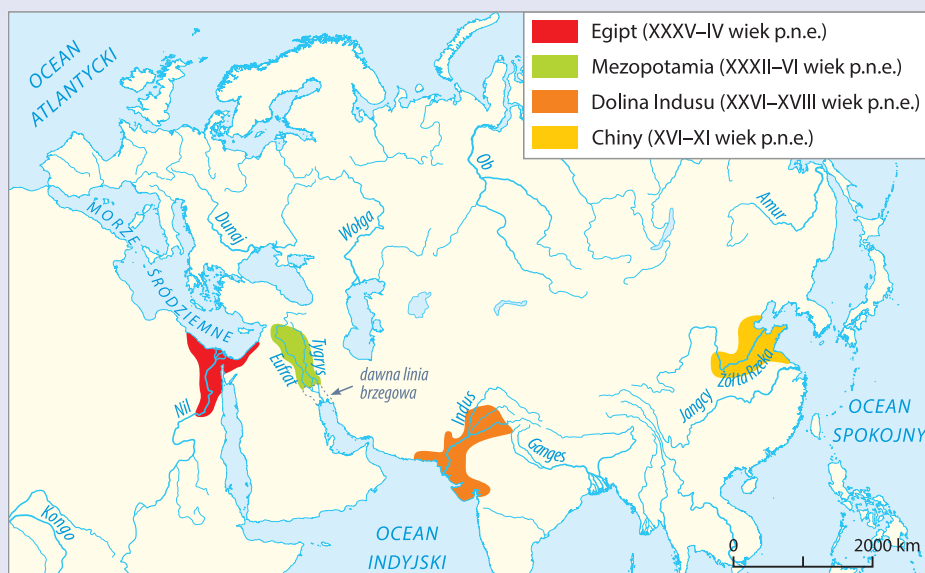
Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Gdzie i dlaczego powstały pierwsze miasta i państwa?
- ▶ Kiedy i po co wynaleziono pismo?

około 3500 lat p.n.e. – wynalezienie pisma

Na początek

◀ Pierwsze cywilizacje.

- Wskaż miejsca, w których rozwinęły się pierwsze cywilizacje.
- Co możesz powiedzieć o ich położeniu? Spróbuj wyjaśnić, dlaczego rozwinęły się właśnie w tych miejscach.

Cywilizację tworzy społeczność, która osiągnęła wysoki poziom rozwoju: ma zorganizowaną władzę, miasta i posługuje się pismem.

Nad wielkimi rzekami

Wiesz już, że pierwsze **cywilizacje** powstały w **dolinach wielkich rzek**. Rzeki wylewały co roku i dzięki temu pola uprawne były nawadniane. Czy to oznacza, że istniały idealne warunki i rolnicy nie musieli się o nic troszczyć? Wcale nie. Jeśli wody było za dużo – niszczyła ona pola i domy. Z kolei, kiedy stawało się gorąco i sucho, pola trzeba było dodatkowo nawadniać.

Ludzie nauczyli się więc radzić sobie z niekorzystnymi zjawiskami. Budowali systemy **kanałów nawadniających**, do których wpływała woda z rzeki i którymi następnie spływała do położonych niżej mokradeł. Między kanałami powstawały długie pola, na których rośliny miały dobre warunki do wzrostu. Mieszkańcy Mezopotamii usypywali też **wały** chroniące ludzkie siedziby i pola przed powodzią.

Rzeki pełniły także funkcję szlaków komunikacyjnych i handlowych, a żyjące w nich ryby stanowiły pożywienie ludzi.

Pierwsze miasta i ich mieszkańcy

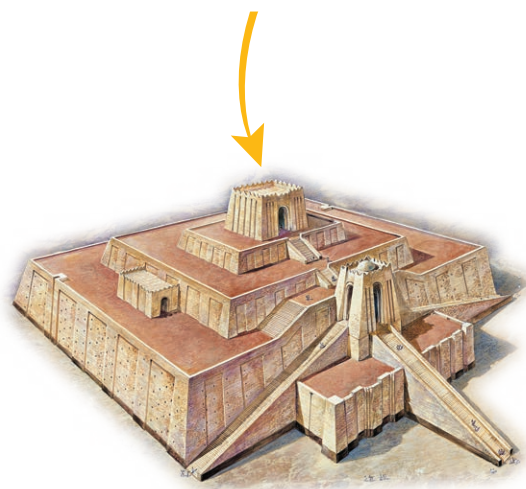
- Odszukaj Mezopotamię na mapie pierwszych cywilizacji na stronie 60. Odczytaj nazwy dwóch rzek, między którymi leżała.
- Sprawdź na mapie na stronie 57, czy Mezopotamia znajdowała się na obszarze Żyznego Półksiężycy.

Około 3500 roku p.n.e. w **Mezopotamii** i **Egipcie** (patrz: lekcja 10) powstały pierwsze osady, które około 3500 roku p.n.e. zaczęły przekształcać się w miasta. Mieszkali w nich pracujący na pobliskich polach i hodujący zwierzęta **rolnicy**. Do miast ściągali także **kupcy** i **rzemieślnicy**, którzy w zamian za przywiezione lub wytworzone towary dostawali od rolników żywność.

Kopanie kanałów oraz uprawa zbóż i ich przechowywanie wymagały odpowiedniej **organizacji pracy**. Osoby przedsiębiorcze zaczęły zarządzać działaniami innych. Szczególną rolę odgrywali **kapłani**, uważani za pośredników w kontaktach ludzi z bogami. Organizowali oni prace polowe i zarządzali spichlerzami znajdującymi się w świątyniach.

Z czasem władzę przejęli **wodzowie**, którzy swoją pozycję umocnili w walkach z sąsiednimi miastami o nadgraniczne kanały lub plony. Stali się **królami**, często pełnili też funkcję najwyższych kapłanów. Rezydencje władców i siedziby urzędników znajdowały się w miastach.

Na szczycie zigguratu – czyli jak najbliżej nieba – znajdowała się świątynia poświęcona opiekuńczemu bóstwu.

- ▲ Ludy Mezopotamii wyznawały **politeizm**. Aby oddawać cześć bogom, budowały wysokie budowle, zwane **zigguratami**, składające się z kilku kondygnacji, z których każda następna była mniejsza od poprzedniej.
- Spróbuj wyjaśnić, dlaczego świątynie budowano jak najbliżej nieba.

Politeizm (inaczej wielobóstwo) to wiara w wielu bogów, którzy opiekują się różnymi dziedzinami życia i zjawiskami przyrodniczymi.

▲ **Babilon** – jedno z najstarszych miast Mezopotamii (rysunek współczesny).

● Wskaż na ilustracji różne elementy zabudowy miasta. Czym się wyróżnia ziggurat wśród innych budowli?

Państwo

Zorganizowana wspólnota posiadająca określone terytorium i zarządzana przez władcę przerodziła się w **miasto-państwo**. Na jego czele stał król. Do jego zadań należało stanowienie prawa i pilnowanie, by było ono przestrzegane, decydowanie o budowie świątyń, murów i innych budowli publicznych, organizowanie pracy nad kanałami. Władcę wspierali **urzędnicy**, którzy kierowali konkretnymi pracami. Mieszkańcy, wśród których najliczniejszą grupę stanowili rolnicy, płacili **podatki** lub oddawali część swoich zbiorów, by utrzymać władcę, urzędników, kapłanów i armię.

Wynalezienie pisma

Sprawne zarządzanie państwem wymagało prowadzenia spisów, rachunków, przekazywania informacji, spisywania praw. Spowodowało to pojawienie się jednego z najważniejszych wynalazków ludzkości – **pisma**, czyli systemu znaków, który służy do utrwalania mowy i myśli. Pismo pojawiło się około 3500 lat p.n.e. w Mezopotamii i Egipcie (patrz: lekcja 10). Ludzie, którzy umieli się nim posługiwać, byli cenieni. Z ich usług korzystali władcy, urzędnicy, kapłani i kupcy. Szkoły czytania i pisania istniały w pałacach królewskich i świątyniach.

W ten sposób ludzkość przeszła z **prehistorii**, w której nie znano pisma, do pierwszej epoki historycznej, nazywanej **starożytnością**.

Od pisma obrazkowego do klinowego

Najstarsze pismo, nazywane **pismem obrazkowym**, było zbiorem małych obrazków przedstawiających przedmioty czy zwierzęta. Z czasem starano się uprościć kształt znaków i w ten sposób powstało **pismo klinowe**.

Pismo Mezopotamii

- ▲ Zmiana kształtu pisma od obrazkowego do klinowego na przykładzie dwóch znaków.
- ▶ **Tabliczka gliniana z pismem klinowym.**
W Mezopotamii do odciskania znaków w glinie używano patyczków. Zapisane tabliczki były suszone na słońcu lub wypalane w piecu, aby stwardniały. Część z nich przetrwała do naszych czasów.

tabliczka zapisana pismem klinowym

trzciniowy rylec

Hieroglify z Egiptu

ZNAK	ZNACZENIE
	słońce
	bóg
	niebo
	panowanie
	miasto
	zając

ZNAK	ZNACZENIE
	dom
	miotła
	noga
	chleb
	usta
	woda

- ▲ **Hieroglify**, pismo obrazkowe używane w starożytnym Egipcie.
- ▲ Odczytywanie **hieroglifów** było bardzo trudne, ponieważ jeden znak mógł oznaczać całe słowo, sylabę, a czasem – pojedynczą głoskę.
- Przyjrzyj się przykładom pisma obrazkowego i pisma klinowego i porównaj je z pismem alfabetycznym, którym posługujesz się na co dzień. Powiedz, który sposób zapisu jest łatwiejszy dla piszącego, a który jest łatwiejszy do zrozumienia dla osoby niepiśmiennej.
- Spróbuj wyjaśnić, jakie znaczenie ma pismo dla rozwoju cywilizacji.
- Powiedz, do czego nam dziś służy umiejętność pisanie i czytanie. Podaj jak najwięcej przykładów.

Tekst źródłowy

Fragment Kodeksu Hammurabiego, zbioru praw opublikowanego przez władcę potężnego państwa w Mezopotamii

§ 195. Jeśli syn ojca swego uderzy, rękę utną mu.

§ 196. Jeśli obywatel oko obywatelowi wybił,
oko wybiją mu [...];

§ 197. Jeżeli kość obywatela złamał,
kość mu złamię [...];

§ 203. Jeśli obywatel w policzek obywatela
takiego jak on uderzył,
1 minę [około ½ kilograma]
srebra zapłaci [...].

- Wyjaśnij, na czym polegały kary zapisane w tym prawie. Czy były surowe? Uzasadnij swoje zdanie.

- ▲ Na tronie siedzi bóg Szamasz, który wręcza prawa Hammurabiemu (stoi po lewej stronie). Władca kazał ustawić w świątyniach i miejscach publicznych kamienne słupy, na których wyryto prawa i jego wizerunek.
- Wyjaśnij, dlaczego władca wydał taki rozkaz.

Koło

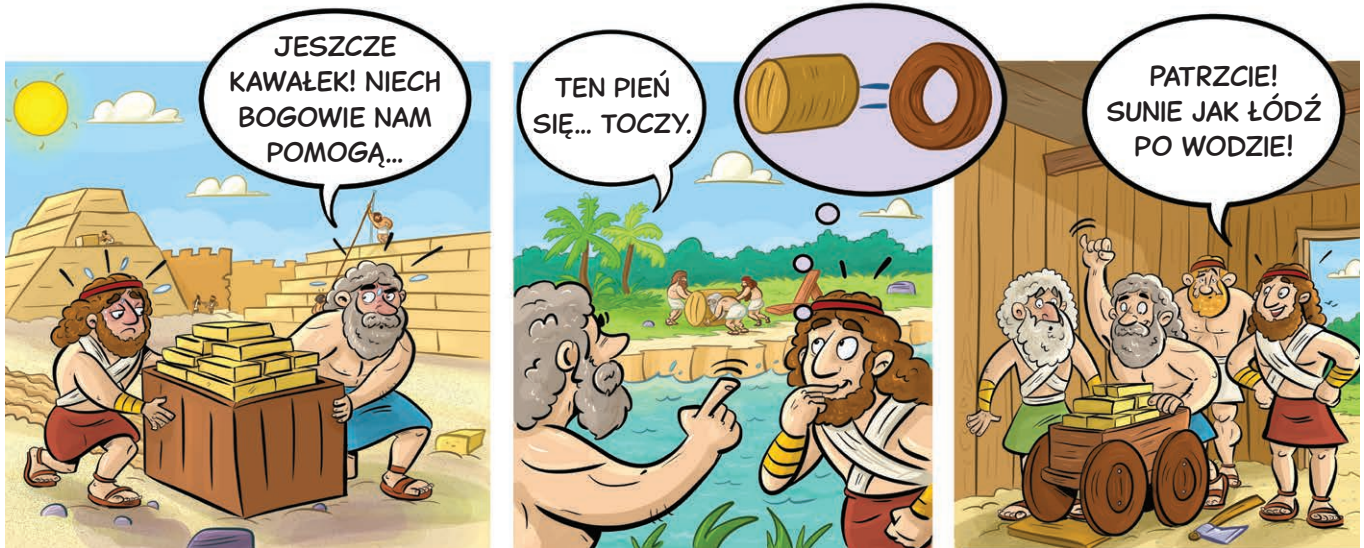
Mieszkańcom Mezopotamii **prawdopodobnie** zawdzięczamy wynalezienie **koła**. Nie wiemy dokładnie, jak do tego doszło, ale wiemy, że dzięki temu wynalazkowi możliwe stało się budowanie wozów do transportowania towarów, a także wozów bojowych – rydwanów. Dziś trudno sobie wyobrazić świat, w którym nie używa się koła.

- ◀ Wóz bojowy, fragment dekorowanej skrzyni, około 2500 lat p.n.e.
- Podaj przykłady przedmiotów i urządzeń, które nie mogłyby dziś istnieć bez wynalezienia koła.

A może wynalezienie koła wyglądało właśnie tak? 😊

To już odkryłeś / odkryłaś

- ▶ Najstarsze cywilizacje powstały w dolinach wielkich rzek.
- ▶ Jedną z nich była Mezopotamia położona między Eufratem a Tygrysem.
- ▶ W Mezopotamii powstały pierwsze miasta, a potem państwa.
- ▶ Najważniejszym wynalazkiem dla rozwoju cywilizacji było wynalezienie pisma. 👍

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ miasto
- ▶ państwo
- ▶ cywilizacja
- ▶ pismo
- ▶ politeizm

Sprawdź, co już umiesz

1. Wyjaśnij, dlaczego najstarsze cywilizacje powstały w dolinach wielkich rzek.
~~~~~
2. Opowiedz, jak były zorganizowane pierwsze państwa. Wymień grupy społeczne w państwach starożytnych.
~~~~~
3. Powiedz, kiedy i dlaczego zostało wynalezione pismo. Jakie znaczenie miał ten wynalazek dla funkcjonowania starożytnych państw, a jakie ma we współczesnym świecie?
~~~~~
4. Porozmawiajmy! Jakie wynalazki ludów starożytnego Wschodu znamy i stosujemy do dzisiaj?

Starożytne Indie

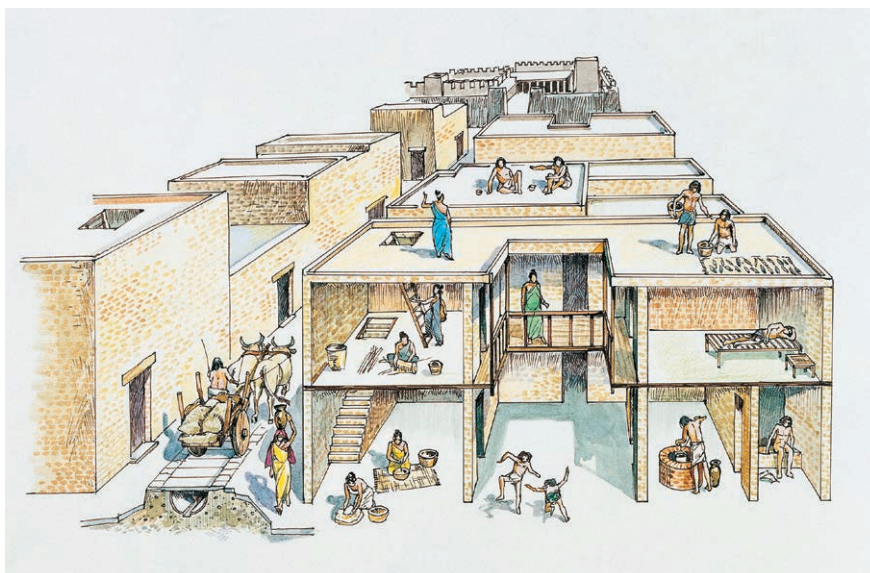
Pierwsze cywilizacje rozwijały się nie tylko na Bliskim Wschodzie. Powstawały też we wschodniej i w południowej części Azji.

- Spójrz na mapę na stronie 60. Odszukaj i wskaż dolinę Indusu.

Okolo XXVI wieku p.n.e. w dolinie rzeki Indus rozwinęła się cywilizacja, która posługiwała się pismem obrazkowym. Jej twórcy uprawiali zboża, hodowali zwierzęta, konstruowali systemy nawadniające i wytwarzali piękne przedmioty z metalu i ceramiki. Budowali też wspaniałe miasta. Najśłynniejszymi były Mohendżo Daro i Harappa, których pozostałości archeolodzy odkryli na początku XX wieku.

▲ Ruiny Mohendżo Daro. Miasto było otoczone ceglany murem chroniącym przed powodzią. Jego budowniczowie zadbali o wodociąg i kanalizację, a także wytyczyli ulice.

▲ Zabudowa Mohendżo Daro (rysunek współczesny).

- Opisz zabudowę miasta Mohendżo Daro.

▲ Gliniana tabliczka z pismem obrazkowym. Pisma, którym posługiwali się mieszkańcy doliny Indusu, do dzisiaj nie udało się odczytać.

Starożytne Chiny

- Spójrz na mapę na stronie 60. Odszukaj i wskaż starożytną cywilizację Chin oraz rzekę Huang He (Żółta Rzeka).

Jedna z najstarszych cywilizacji rozwinęła się na terenie Chin, w dorzeczu Huang He. Powstały tam miasta i monumentalne budowle. Chińczycy posługiwali się skomplikowanym systemem pisma. Wytwarzali papier (w Europie zaczęto go używać tysiąc lat później) oraz jedwab. W XVIII wieku p.n.e. władcy tego regionu utworzyli pierwsze państwo chińskie.

- ▶ **Produkcja jedwabnej tkaniny.** Jedwab był w starożytności cennym towarem. Sposób jego wytwarzania Chińczycy trzymali w ścisłej tajemnicy. Kupcy transportowali tkaniny z Chin na zachód tysiące kilometrów słynnym **Jedwabnym Szlakiem**.

漢字

- ▲ Znaki chińskiego pisma.

- ▶ **Wielki Mur Chiński** to budowla, która miała chronić państwo przed najazdami sąsiadów z północy. Powstawała przez kilka stuleci, począwszy od VI wieku p.n.e. Jej długość wynosi ponad 5 tysięcy kilometrów.
- Wymień najważniejsze osiągnięcia starożytnych Chin.

10. Starożytny Egipt – kraj faraonów

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Dlaczego rzeka była ważna dla funkcjonowania Egiptu?
- ▶ Czym zajmowali się mieszkańcy Egiptu?
- ▶ Jakie były wierzenia starożytnych Egipcjan?
- ▶ Co zawdzięczamy starożytnym Egipcjanom?

około 3000 lat p.n.e. – zjednoczenie Egiptu

Na początek

- Wskaż na mapie tereny Mezopotamii.
- Wskaż rzeki: Tygrys i Eufrat.
- Określ położenie Egiptu względem Mezopotamii.
- Podaj nazwę rzeki, nad którą leży Egipt.
- Wymień kontynenty, na których powstały najstarsze cywilizacje.

▲ Starożytne cywilizacje.

Egipt darem Nilu

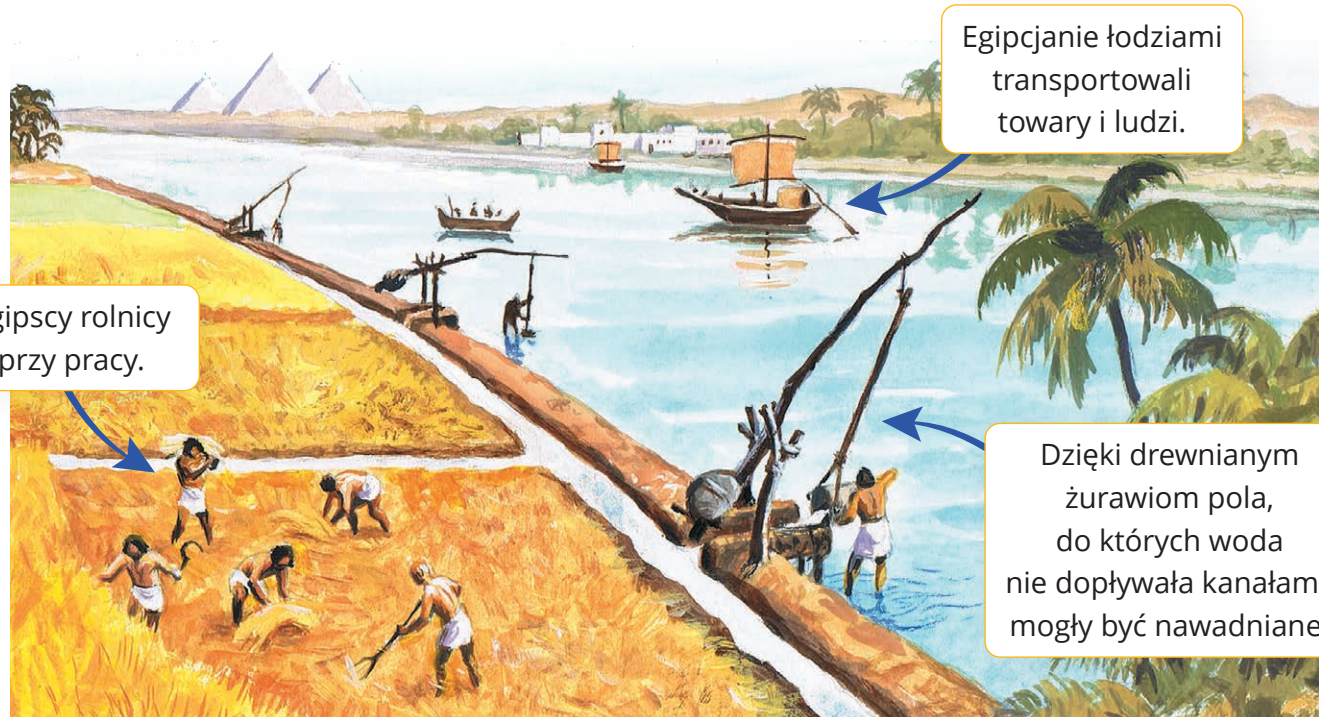
Cywilizacja starożytnego Egiptu była uzależniona od Nilu. Rzeka wylewała co roku jesienią, a ustępujące wody pozostawiały na ziemi żyzny muł. Jednak nie każdego roku można było się spodziewać udanych plonów, bo zbyt niski lub zbyt wysoki poziom wody mógł doprowadzić do klęski głodu. Egipcjanie zbudowali więc system kanałów i zbiorników wodnych, dzięki którym nawadniali równomiernie coraz większe obszary, niezależnie od poziomu rzeki i jej wylewów.

Rzeka stanowiła również **naturalny szlak komunikacyjny**. Łodziami transportowano ludzi i towary.

- Wskaż i nazwij morza, nad którymi leży Egipt.
- Wskaż rzekę Nil.
- Wyjaśnij, gdzie i dlaczego w Egipcie mogło się rozwijać rolnictwo.

▲ Starożytny Egipt.

Egipcjscy rolnicy przy pracy.

Egipcjanie łodziami transportowali towary i ludzi.

Dzięki drewnianym żurawiom pola, do których woda nie dopływała kanałami, mogły być nawadniane.

▲ System nawadniania pól w Egipcie.

- Opisz czynności ludzi pokazanych na ilustracji.

Egiptem rządzi faraon

Monarchia to forma rządów, w której władzę sprawuje jedna osoba, zazwyczaj dożywotnio.

Faraon to władca starożytnego Egiptu, który miał nieograniczoną władzę.

Jak już wiesz, w państwach Mezopotamii rządzili królowie, czyli państwa te możemy nazwać **monarchiami**. Podobnie było w Egipcie, którego panem i władcą był **faraon**. Wszyscy mieszkańcy byli jego poddanymi, a on miał nad nimi nieograniczoną władzę. Egipcjanie uważali go za ziemskie wcielenie boga słońca. Faraon sam ustanawiał prawa, był najwyższym sędzią i kapłanem, a także naczelnym wodzem. Władza faraona była dziedziczna, czyli przechodziła z ojca na syna.

Faraon z oznakami władzy

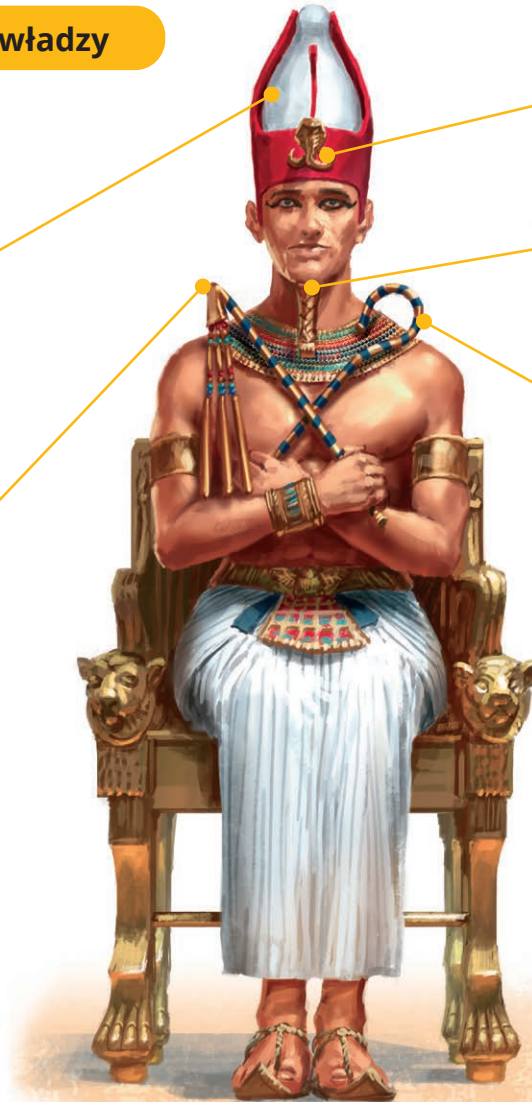
biało-czerwona **korona** symbolizująca dwie części Egiptu tworzące jedno państwo

bicz oznaczający autorytet, porządek i władzę

kobra nad czołem – symbol boskiej i królewskiej władzy

sztuczna broda noszona w trakcie ceremonii

laska pasterska – symbol władzy faraona jako pasterza ludu

- Wskaż i nazwij elementy oznaczające władzę faraona.

Mieszkańcy Egiptu

W rządzeniu państwem faraonowi pomagali **urzędnicy**, którzy byli odpowiedzialni za budowę świątyń i organizację pracy przy nawadnianiu pól. Ustalali oni, jaką część zbiorów chłopci musieli oddawać władcy (ponieważ uprawiali ziemię należące do faraona), oraz zbierali daniny od rzemieślników i kupców. Niektórzy z nich posiadali cenną umiejętność czytania i pisania, która pomagała im w wykonywaniu obowiązków. Ważną rolę w państwie egipskim odgrywali **kapłani**, którzy opiekowali się świątyniami oraz składali ofiary bogom. Posiadali wiedzę z zakresu matematyki, astronomii i medycyny. Dzięki swoim obserwacjom i badaniom potrafili określić, kiedy nastąpi wylew Nilu i zaćmienie słońca.

Przeważającą część społeczeństwa Egiptu stanowili **chłopi**, **rzemieślnicy** i **kupcy**. Na nich spoczywał obowiązek utrzymania faraona, urzędników, kapłanów i żołnierzy. Chłopi, poza pracą na roli, brali też udział w wielkich pracach budowlanych. Nieliczną grupę stanowili **niewolnicy**; byli nimi zazwyczaj jeńcy wojenni. Służyli oni najczęściej w pałacach władców.

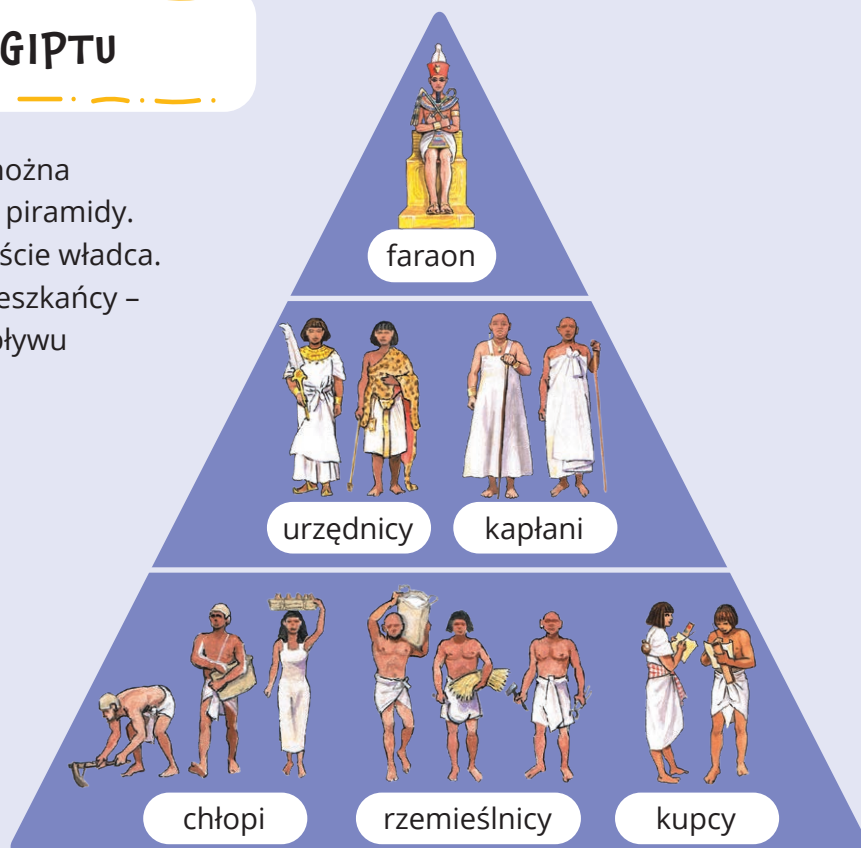

▲ Popiersie królowej Nefertiti z XIV wieku p.n.e. Jedno z arcydzieł sztuki egipskiej.

SPOŁECZEŃSTWO EGIPITU

Społeczeństwo starożytnego Egiptu można przedstawić na schemacie w kształcie piramidy. Miejsce na jej szczycie zajmuje oczywiście władca. W dolnej części znajdują się zwykli mieszkańcy – grupa najliczniejsza, ale niemająca wpływu na zarządzanie państwem.

- Powiedz, dlaczego na szczycie piramidy jest umieszczony faraon.
- Kto wytwarzał narzędzia, a kto zajmował się uprawą roli? Wskaż miejsce tych osób w piramidzie.
- Powiedz, jakie grupy społeczne zostały umieszczone w środkowej części piramidy. Wyjaśnij, dlaczego tam się znalazły.

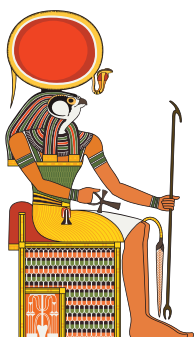

W co wierzyli Egipcjanie?

Egipcjanie, podobnie jak mieszkańcy Mezopotamii, wierzyli w wielu bogów. Byli więc **politeistami**. Wyobrażali sobie bogów jako postaci podobne do ludzi, ale często z głowami zwierząt. Uważali, że wszystko, co dzieje się na świecie, jest zależne od woli bogów.

Najważniejsi bogowie starożytnego Egiptu

Re

bóg słońca,
pan
wszechświata
i nieba;
przedstawiony
z tarczą słoneczną

Ozyrys

bóg
odradzającego się
życia i śmierci;
nauczył ludzi
uprawy roli

Horus

opiekun
władców;
przedstawiony
z głową sokoła

Izyda

żona Ozyrysa,
matka Horusa,
opiekunka
rodziny, patronka
małżeństwa
i macierzyństwa

Anubis

bóg umarłych
i mumifikacji;
przedstawiony
z głową szakala

- Odczytaj imiona egipskich bogów i informacje o nich. Na tej podstawie powiedz, jakie sprawy były ważne dla starożytnych Egipcjan.
- Który z bogów był uważany za boga słońca, pana wszechświata i nieba?
- Które bóstwo opiekowało się sztuką mumifikacji?

Życie pozagrobowe

Egipcjanie wierzyli, że po śmierci dusza nie może istnieć bez ciała, dlatego starali się je zachować w jak najlepszym stanie. W tym celu balsamowali zwłoki i owijali je bandażami. W ten sposób powstawała **mumia**, którą wkładali do drewnianej trumny lub kamiennego sarkofagu. W miejscach spoczynku zmarłych umieszczano dary, przedmioty oraz sprzęty, mające im służyć w pozaziemskim życiu. Dla faraonów, którzy – zgodnie z wierzeniami Egipcjan – po śmierci stawali się bogami, budowano okazałe grobowce – **piramidy**. Mniej zamożnych ludzi chowano w skromnych grobach lub w gorącym i suchym pustynnym piasku, który w naturalny sposób konserwował ciała.

Fragment *Księgi umarłych**, którą wkładano do grobu zmarłym

Nie popełniłem fałszu ani kłamstwa wobec ludzi. [...] Nie czyniłem zła. Nie czyniłem tego, co jest wstrętne bogu. Nie oskarżałem sługi przed panem jego, nie głodziłem nikogo. Nie wyciskałem nikomu łez. Nie zabijałem. [...] Nie sprawiałem nikomu cierpienia. Nie umniejszałem potraw ofiarnych w świątyniach. [...] Nie powiększałem ani nie pomniejszałem miary zbożowej. [...] Nie powiększałem, sprzedając swe towary, ciężarków wagi [...].

* Zawierała ona teksty religijne i instrukcje, jak się zachować przed obliczem boga i z czego się spowiadać.

- Wymień przewinienia, o których jest mowa w tekście.
- Oceń, czy zasady postępowania zapisane w egipskim dokumencie są aktualne także dzisiaj. Uzasadnij swoją odpowiedź i podaj przykłady.

Według wierzeń Egipcjan każdy człowiek stawał po śmierci przed **sądem boga Ozyrysa**, który wysłuchiwał spowiedzi zmarłego. W sali była ustawiona waga, na której ważono jego serce. Jeśli przeważały dobre uczynki, udawał się on do raju, jeśli jednak postępował w życiu źle, duszę zabierał potwór.

Nauka

Jak już wiesz, starożytni Egipcjanie posługiwali się **pismem obrazkowym** – hieroglifami. Do zapisywania używali materiału zwanego **papi-rusem**. Cienkie arkusze wyrabiali z łodyg rośliny rosnącej nad Nilem.

Byli też doskonałymi **budowniczymi**. Wznoszenie budowli wymagało skomplikowanych obliczeń i znajomości **matematyki**. Egipcjacy uczeni opracowali sposoby obliczania powierzchni i objętości figur. Wykorzystali to na przykład przy budowie piramid. Egipcjanie znali także **astronomię** – potrafili obserwować ruch planet i gwiazd na niebie. Na tej podstawie opracowali własny **kalendarz**. Egipski **rok** liczył **365 dni** i składał się z **12 miesięcy**. Każdy miesiąc dzielił się na **30 dni**. Ze stworzonego przez nich systemu korzystamy do dziś.

Mieszkańcy Egiptu znali się też na **medycynie**: stosowali ziołolecznictwo i przeprowadzali operacje.

▲ Zbiór papirusu nad Nilem (rysunek współczesny).

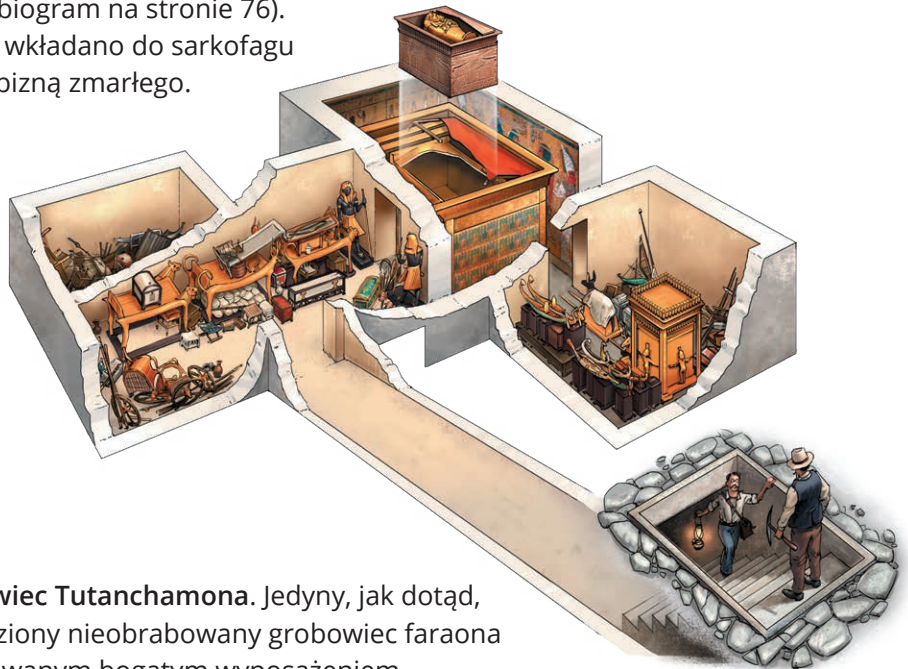
Mumie i piramidy

Mumifikacja zwłok była obrzędem religijnym. Przeprowadzali ją kapłani. Cały proces był pilnie strzeżoną tajemnicą. W trakcie mumifikacji z ciała wyjmowano wnętrzności (poza sercem, które zostawiano, żeby można je było zważyć w czasie sądu Ozyrysa), suszono zwłoki i zawijano je w bandażę, a potem pokrywano żywicą, która zabezpieczała mumię przed rozpadem. Trwało to wiele dni. Dzięki obrzędowi mumifikacji Egipcjanie dobrze poznali anatomię człowieka.

- Kapłani egipscy podczas mumifikacji zwłok (rysunek współczesny).

- ◄ Sarkofag faraona Tutanchamona (patrz: biogram na stronie 76). Mumię wkładano do sarkofagu z podobizną zmarłego.

- Grobowiec Tutanchamona. Jedyne, jak dotąd, odnalezione nieobrabowane grobowiec faraona z zachowanym bogatym wyposażeniem.

Tylko niektórym faraonom wznoszono wspaniałe grobowce w formie **piramid**. Do dziś ludzi fascynuje sposób ich powstania. Budowa trwała zazwyczaj kilkadziesiąt lat i zatrudniano przy niej kilkanaście tysięcy osób. Ściany musiały złączyć się w wierzchołku. By tak się stało, Egipcjanie wykorzystywali obliczenia matematyczne.

▼ **Piramida w Gizie** (rekonstrukcja komputerowa). Tak mógł wyglądać plac budowy około 2500 roku p.n.e.

▲ Piramid strzeże **Sfinks** – posąg lwa z głową człowieka.

Korytarze prowadziły do komnaty grobowej, w której składano sarkofag ze z mumifikowanym ciałem władcy.

Czasem Nilem transportowano kamienne bloki z odległych kamieniołomów.

Piramidę obkładano szlifowanym kamieniem, co sprawiało, że lśniła w słońcu.

Kamienne bloki układano ściśle obok siebie, bez żadnej zaprawy.

- Wyjaśnij, dlaczego jeden z kapłanów podczas mumifikacji został pokazany z głową szakala. Który z egipskich bogów był tak przedstawiany?
- Poszukaj w dostępnych źródłach informacji, w jaki jeszcze inny sposób budowano piramidy.

▲ Złota maska Tutanchamona.

TUTANCHAMON (żył w XIV wieku p.n.e.) – egipski faraon.

Objął władzę w wieku około dziesięciu lat, po śmierci królowej Nefertiti. Rządził z pomocą doradców i urzędników. Zmarł młodo. Został pochowany w Dolinie Królów w Tebach, a jego grobowiec archeolodzy odkryli w 1922 roku.

Znaleziono w nim złotą maskę uważaną za jedno z najpiękniejszych dzieł sztuki egipskiej.

- Z jego imieniem wiąże się słynna „klątwa”. Dowiedz się w dostępnych źródłach, co to za „klątwa”.

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Cywilizacja egipska rozwinęła się nad Nilem.
- ▶ Państwem egipskim rządził faraon, który miał nieograniczoną władzę.
- ▶ Egipcjanie wierzyli w wielu bogów, czyli byli politeistami.
- ▶ W Egipcie używano pisma zwanego hieroglifami.
- ▶ Egipcjanie byli świetnymi matematykami, medykami i znali astronomię. 👍

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ faraon
- ▶ piramida
- ▶ mumia
- ▶ hieroglify

Sprawdź, co już umiesz

1. Powiedz, jaką rolę w życiu Egipcjan odgrywał Nil.
2. Przypomnij, kto był władcą państwa egipskiego i jaką miał pozycję.
3. Opowiedz, dlaczego Egipcjanie przywiązywali tak dużą wagę do balsamowania zwłok.
4. Wyjaśnij, jak rozumiesz powiedzenie, że Egipt był darem Nilu.
5. **Porozmawiajmy!** Podaj przykłady osiągnięć cywilizacji starożytnego Egiptu. Jak uważasz, które z nich są ważne i przydatne dla nas? Uzasadnij swoją odpowiedź.

OD JASKIŃ DO MIAST

Pierwsi ludzie

- ▶ koczowniczy tryb życia
- ▶ jaskinie i szałas
- ▶ kamienne narzędzia

Rewolucja neolityczna

- ▶ osiadły tryb życia
- ▶ rolnictwo
- ▶ rzemiosło i handel

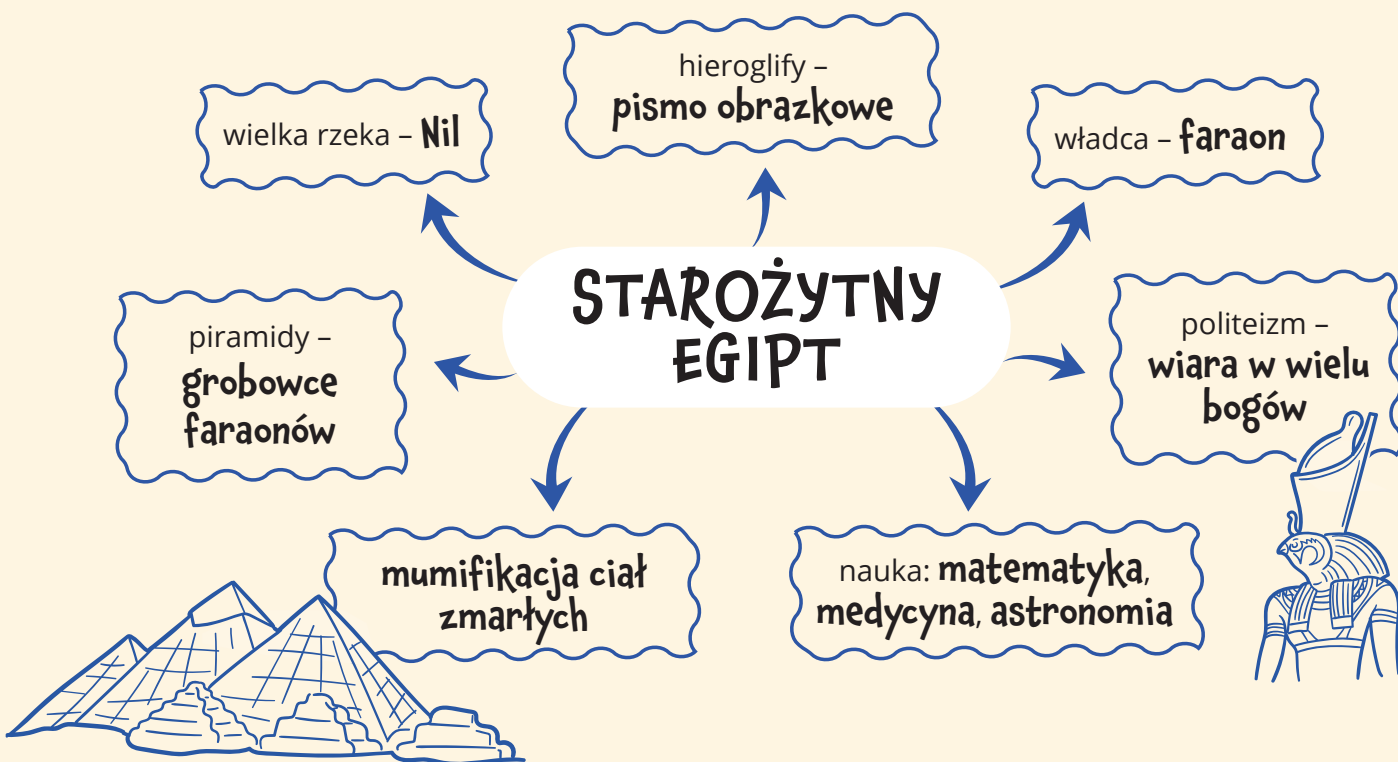
Pierwsze cywilizacje

- ▶ życie nad wielkimi rzekami
- ▶ miasta
- ▶ pismo

Prehistoria

Zaczyna się historia

1. Połącz w pary pojęcia i ich wyjaśnienia. Zapisz odpowiedzi w zeszycie.

A. koczowniczy tryb życia	1. Tworzy ją społeczność, która osiągnęła wysoki poziom rozwoju: ma zorganizowaną władzę, miasta i posługuje się pismem.
B. politeizm	2. Wielkie budowle wznoszone jako miejsce pochówku władców starożytnego Egiptu – faraonów.
C. rewolucja neolityczna	3. Sposób życia ludzi polegający na przemieszczaniu się w celu zdobywania pożywienia. Ludzie żyli przede wszystkim ze zbieractwa i łowiectwa.
D. cywilizacja	4. Miała miejsce około 8 tysięcy lat p.n.e. na Bliskim Wschodzie. Ludzie zaczęli prowadzić osiadły tryb życia, budować stałe osady i uprawiać ziemię.
E. piramidy	5. Wiara w wielu bogów (wielobóstwo).

6. Poniżej znajdują się zdania dotyczące starożytnych państw i ludów Bliskiego Wschodu. Zdecyduj, które z nich są prawdziwe, a które – fałszywe. Zapisz odpowiedzi w zeszycie.

- A.** Mezopotamia, inaczej Międzyrzecze, to kraina leżąca w Azji w dolinie między dwoma rzekami Tygrysem i Eufratem.
- B.** Egipt leży w południowo-zachodniej Afryce, nad rzeką Nil.
- C.** Starożytni Egipcjanie byli politeistami.
- D.** Faraonowie rządili w państwach Mezopotamii.
- E.** Mumifikacja to proces zabezpieczenia ciała zmarłej osoby przed rozpadem.
- F.** Hieroglify to pismo obrazkowe, którego używano w Egipcie.

7. Przerysuj tabelę do zeszytu i ją uzupełnij.

Cywilizacja	Kontynent	Rzeka	Wynalazki / Osiągnięcia
Mezopotamia	?	?	?
Egipt	?	?	?

DZIAŁ IV

Dziedzictwo starożytnej Grecji

Demokracja ateńska

Wierzenia Greków

Teatr i filozofia

Architektura
i nauka

11. W krainie Hellenów

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Jakie były warunki naturalne starożytnej Grecji?
- ▶ Czym zajmowali się starożytni Grecy?
- ▶ Jak daleko dotarła cywilizacja grecka?

początek zakładania kolonii przez Greków

VIII wiek p.n.e.

VII wiek p.n.e.

VI wiek p.n.e.

Pradzieje

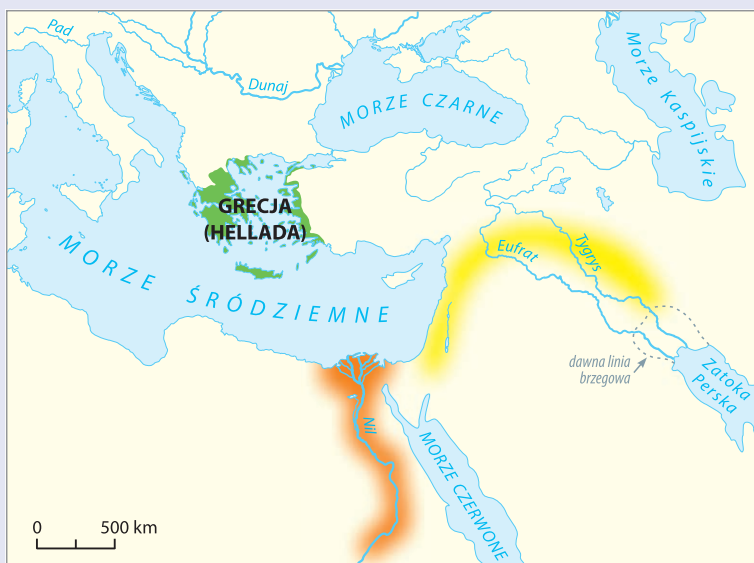
Starożytność

Średniowiecze

Nowożytność

Współczesność

Na początek

◀ Starożytne cywilizacje.

- Wskaż na mapie obszary Żyznego Półksiężycy i Egiptu. Określ położenie Grecji względem tych terenów.
- Na mapie współczesnej Europy na stronach 146–147 odszukaj Polskę i Grecję. Określ położenie tych krajów względem siebie.

Warto wiedzieć

Dziś **barbarzyńcą** można nazwać kogoś, kto jest wyjątkowo okrutny albo zachowuje się wyjątkowo niekulturalnie.

Hellada i Hellenowie

Grecja jest położona nad Morzem Śródziemnym, na Półwyspie Bałkańskim. Jej starożytni mieszkańcy nazywali swój kraj **Helladą**, a siebie – **Hellenami**. Wszyscy mówili w tym samym języku, mieli wspólną kulturę i czcili tych samych bogów. Ludzi niemówiących po grecku nazywali **barbarzyńcami**.

▲ Krajobraz Grecji (widok współczesny).

Kraina gór i morza

Wiesz już, że Grecja to kraina górzysta, z niewielką liczbą nizin, otoczona z trzech stron przez morza. Jej części są od siebie oddzielone wysokimi pasmami góorskimi. Jeśli spojrzysz na linię brzegową Grecji (patrz: mapa na stronie 82) – zobaczysz dużo mniejszych i większych wysp oraz zatok i półwyspów. Takie ukształtowanie terenu sprawiało, że **podróżowanie po lądzie było trudne**. Z wielu miejsc łatwiej było dotrzeć do morza niż do innej miejscowości. Dlatego można powiedzieć, że ziemie zamieszkane przez Greków łączyło morze. Do przemieszczania się Hellenowie używali łodzi i statków, dzięki czemu stali się bardzo dobrymi żeglarzami.

Polis

Chociaż Greków łączyła świadomość wspólnoty i odrębności od innych ludów, **nie stworzyli oni jednego państwa**. Utrudniały im to warunki naturalne. Hellenowie żyli w mniejszych, oddalonych od siebie skupiskach. Dlatego w Grecji powstało wiele **miast-państw** nazywanych **polis**. Każde z nich obejmowało swoim zasięgiem miasto i okoliczne, przylegające do niego wioski.

▲ Grecki statek handlowy.

- Na podstawie ilustracji powiedz, w jaki napęd były wyposażone statki handlowe, którymi pływali Grecy.

▲ Starożytna Grecja.

- Odczytaj legendę mapy.
- Wskaż półwysep w południowej części Grecji i odczytaj jego nazwę.
- Wymień i wskaż morza otaczające Grecję.
- Odczytaj nazwy wybranych greckich *polis*.

Zajęcia starożytnych Greków

Klimat, przyroda i warunki naturalne wpływały też na zajęcia Greków i źródła ich utrzymania. Wysokość plonów zbieranych przez rolników była uzależniona od przyrody i jej kaprysów. W wypadku gradu, suszy czy plagi szarańczy (żarłocznych owadów niszczących rośliny) Hellenom zaglądał w oczy głód. Na terenie Grecji **mało jest żyznych równin**, gdzie można uprawiać zboże. Starożytna Hellada była ubogą krainą, gdzie rolnictwo rozwijało się na niewielkich obszarach. Na zboczach górskich Hellenowie uprawiali **winną latorośl** i **drzewa oliwne**. Pozyskaną oliwę wykorzystywali między innymi do przygotowywania posiłków lub nacierania ciała, by skóra nie wysychała za mocno na słońcu. Grecy **hodowali też zwierzęta**. Mieszkańcy nadmorskich osad trudnili się **handlem i rybołówstwem**.

- Powiedz, w jaki sposób Grecy pozyskiwali żywność.
- Oceń, czy zajęcia, którymi trudnili się Grecy, są podobne do zajęć w naszych czasach. Odpowiedź uzasadnij.

Tekst źródłowy

List greckiego rolnika do sąsiada

Straszny grad zniszczył nam zasiewy i nie ma rady na głód, który nam grozi; kupić sprawdzoną pszenicę nie sposób, bo brak grosza; ale słyszę, że ty zachowałeś trochę z zeszłorocznych zbiorów. Proszę cię więc, pożycz mi [trochę zboża], uratujesz mi życie i żonie mojej, i dzieciom, a jak przyjdzie rok dobrych zbiorów, oddam ci tę samą miarę albo i lepszą, jeżeli nam zbiory dopiszą.

- Powiedz, co było przyczyną kłopotów greckiego rolnika.
- Wyjaśnij, o co rolnik prosił swojego sąsiada i co mu obiecywał w zamian.

”

Greckie osadnictwo

Warunki naturalne powodowały, że w Grecji trudno było utrzymać i wyżywić wszystkich mieszkańców. Od VIII wieku p.n.e. Grecy szukali więc terenów, na których mogliby się osiedlić. Docierali tam oczywiście drogą morską i zakładali swoje osady, zwane **koloniami**. Dzięki temu kultura Greków rozprzestrzeniała się na wielkich obszarach, od wybrzeży Azji po Europę Zachodnią.

Zasięg cywilizacji greckiej

Ola i Janek postanowili wziąć udział w konkursie zorganizowanym przez biuro turystyczne. Zadanie konkursowe polega na opracowaniu planu wycieczki statkiem śladami starożytnych Greków. Główną nagrodą jest rejs po Morzu Śródziemnym dla całej rodziny. Brzmi dobrze, prawda? Ola i Janek liczą na twoją pomoc. Zapoznaj się z podanymi niżej podpowiedziami i spróbuj swoich sił.

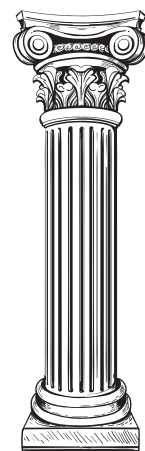
- Odszukaj na mapie port Pireus koło Aten – z niego wyruszy twoja wyprawa i do niego musi wrócić.
- Odczytaj nazwy miast założonych przez Greków. Zaplanuj podróż w taki sposób, żeby odwiedzić każde z nich.

- Ustal, do których państw obecnie należą tereny byłych greckich kolonii. Skorzystaj z mapy na stronach 146–147.
 - Jeśli znajdziesz informację o tym, jak obecnie nazywa się dawne greckie miasto – zapisz ją.
 - Narysuj w zeszycie tabelkę i uzupełnij ją zgodnie z podanymi niżej punktami 1–4.
- 1 Nazwa wyspy, na której żyli Grecy, lub nazwa morza, nad którym założyli kolonię.
 - 2 Nazwa miasta lub kolonii.
 - 3 Nazwa współczesnego państwa, na którego terenie leży miasto lub dawna kolonia Hellenów.
 - 4 Współczesna nazwa miasta (jeśli jest inna).

▲ Współczesny widok na port w Pireusie.

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Starożytni Grecy nazywali siebie Hellenami, a swój kraj – Helladą.
- ▶ Do głównych zajęć Greków należały: uprawa ziemi, hodowla zwierząt, rzemiosło, handel i rybołówstwo.
- ▶ Greków łączyły: język, wierzenia, tradycja oraz świadomość wspólnoty i odrębności od innych ludów. Nie stworzyli jednak jednego państwa, tylko odrębne miasta-państwa (*polis*).
- ▶ Od VIII wieku p.n.e. Grecy zakładali kolonie na wybrzeżach Morza Śródziemnego i Morza Czarnego. 🍷

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ Hellada
- ▶ Hellenowie
- ▶ barbarzyńca
- ▶ *polis*

Sprawdź, co już umiesz

1. Wyjaśnij, dlaczego Grecy nie stworzyli jednego państwa.
2. Opisz wpływ warunków naturalnych na życie codzienne i dzieje Greków.
3. Powiedz, co uprawiali i hodowali Grecy. Poszukaj informacji o tym, z jakich produktów spożywczych Grecja słynie dzisiaj.
4. Na podstawie przedstawienia z **greckiej wazy** opowiedz, w jaki sposób starożytni Grecy zbierali oliwki.
5. **Porozmawiajmy!** Wyjaśnij, jak według ciebie należy rozumieć powiedzenie, że góry dzieliły Greków, a morza ich łączyły.

▲ Grecka waza z VI wieku p.n.e. z przedstawieniem zbioru oliwek.

12. Demokracja ateńska

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Kto rządził w starożytnych Atenach?
- ▶ Kim był Perykles?
- ▶ Na czym polegała demokracja ateńska?

Na początek

Ponad 2600 lat temu w starożytnych Atenach żył człowiek o imieniu **Drakon**, czyli Smok. Zasłynął z tego, że spisał prawa, które przewidywały karę śmierci nawet za drobne przewinienia. Dziś mówimy o **drakońskim prawie** lub **drakońskiej karze**, jeśli są one zbyt surowe.

W starożytnych Atenach

Jedną z największych *polis* były **Ateny**, które przeżywały swój rozkwit za czasów **Peryklesa**, polityka działającego w V wieku p.n.e. (więcej o nim możesz przeczytać w biografii na stronie 91). Były wówczas *polis* **demokratyczną**, co oznacza, że wszyscy **obywatele** – czyli wolni mężczyźni – uzyskali dostęp do urzędów i prawo głosu w sprawach państwa. Ważne dla *polis* decyzje podejmowali na zgromadzeniach ludowych. W czasie zgromadzenia każdy mógł przemówić, proponować jakieś rozwiązania, namawiać innych do głosowania „za” lub „przeciw”. Przydawała się do tego umiejętność przemawiania i odpowiedniego dobierania argumentów.

Nie we wszystkich *polis* panowała demokracja. Na przykład Sparta była **monarchią** – władzę sprawowali tam dwaj królowie. W niektórych miastach-państwach rządili **tyrani**, czyli jednostki, które przejęły władzę wbrew prawu.

Demokracja to rządy ludu – ustrój państwa, w którym obywatele decydują o tym, kto sprawuje władzę, i mają wpływ na podejmowane decyzje.

SPOŁECZEŃSTWO ATEN

Pełnoprawni obywatele

Jesteśmy **dorosłymi mężczyznami**. Nasi rodzice byli obywatelami Aten. Mamy pełnię praw obywatelskich, więc **rządzimy państwem**. Mamy obowiązek służby wojskowej, płacenia podatków i udziału w obrzędach religijnych. 😊

Cudzoziemcy

Jesteśmy w Atenach przybyszami. Nazywają nas metojkami. Nie możemy uczestniczyć w zgromadzeniach ludowych ani piastować urzędów. Zajmujemy się **handlem i rzemiosłem**.

Mamy jednak obowiązek służyć w wojsku i płacić podatki. Za zasługi na polu bitwy możemy zostać obywatelami z pełnią praw. 😊

Kobiety

Zajmujemy się **prowadzeniem domu** i rzadko go opuszczamy. W miejscach publicznych możemy przebywać jedynie pod opieką mężczyzny z rodziny. 😞

Nie możemy brać udziału w zgromadzeniach ludowych, głosować ani piastować urzędów. Możemy uczestniczyć w świętach religijnych.

Niewolnicy

Jesteśmy jeńcami wojennymi lub dziećmi porzuconymi przez rodziców. Stanowimy własność innych i musimy wypełniać polecenia właścicieli. Można nas kupić i sprzedać. Pracujemy w rolnictwie, handlu, rzemiośle i w kopalniach. Bez naszej pracy grecka gospodarka nie rozwinęłaby się tak dobrze. Ci spośród nas, którzy mają wykształcenie, mogą liczyć na lepsze warunki życia. 😞

● Przeanalizuj schemat i powiedz, kto w Atenach miał prawa obywatelskie, a kto był ich pozbawiony.

Rada Pięciuset i urzędnicy

Zgromadzenie ludowe zwoływano wtedy, gdy trzeba było coś postanowić w sprawach najważniejszych dla państwa. Jego **uczestnicy podejmowali decyzje większością głosów**. Na co dzień sprawami *polis* zajmowali się urzędnicy oraz **Rada Pięciuset**, której członków wyłaniano w drodze losowania. Spory między mieszkańcami rozstrzygał **sąd ludowy**.

Perykles wprowadził wynagrodzenie za udział w sądach ludowych, w Radzie Pięciuset i dla urzędników, by na czas pełnienia swoich obowiązków mogli porzucić dotychczasowe zajęcia. Dzięki temu także mniej zamożni obywatele mogli uczestniczyć w sprawowaniu władzy.

Sposób sprawowania władzy w Atenach

Zgromadzenie ludowe

Brali w nim udział wszyscy obywatele Aten. Podejmowali oni decyzje w sprawach najważniejszych dla *polis*: wypowiedzenia wojny i zawarcia pokoju, ustanowienia podatków, kontrolowania urzędników, przeprowadzenia procedury ostracyzmu.

Nie brali udziału: cudzoziemcy, kobiety, niewolnicy.

Rada Pięciuset

Przygotowywała wnioski pod obrady zgromadzenia, zarządzała finansami *polis*, współpracowała na bieżąco z urzędnikami.

Urzędnicy

Byli wybierani lub losowani. Współpracowali z Radą Pięciuset, wykonywali uchwały zgromadzenia. Najważniejsi byli: **archonci** (sprawujący funkcje religijne i sądowe) i **stratedzy** (dowódcy wojskowi wybierani przez zgromadzenie).

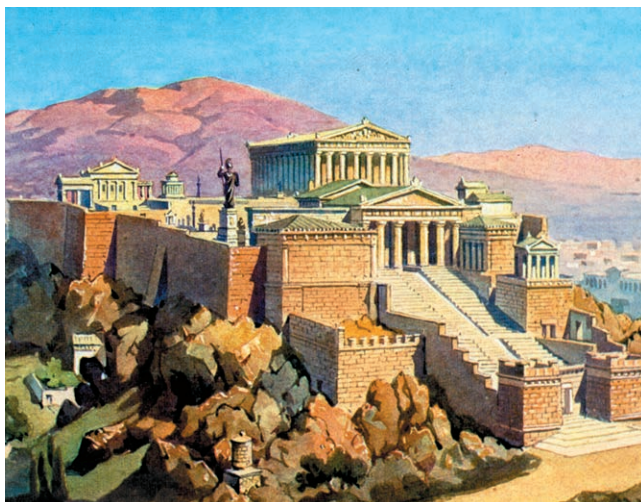
Sądy ludowe

Sędziowie byli wybierani w losowaniu spośród chętnych obywateli.

- Kto mógł brać udział w zgromadzeniu ludowym, a kto nie miał takiego prawa?
- Za co byli odpowiedzialni archonci, a za co – stratedzy?
- Czym była Rada Pięciuset?
- Jaki organ rozstrzygał spory między mieszkańcami?

Akropol i agora

Grecy zakładali miasta blisko wysokiego wzgórza, zwanego **akropolem**, ponieważ w czasie najazdów wroga mieszkańcy mogli się tam schronić. Centrum miasta stanowiła **agora**, czyli plac, przy którym powstawały świątynie i inne budynki służące wszystkim mieszkańcom. Na agorze prowadzono handel, toczyły się tam także obrady zgromadzeń obywateli.

▲ Agora ateńska i widok na Akropol – rekonstrukcja (po lewej) i widok współczesny (po prawej).

Tekst źródłowy

Fragment mowy Peryklesa na temat zalet demokracji w Atenach

Nasz ustrój polityczny nie jest naśladownictwem obcych praw, a my sami raczej jesteśmy wzorem dla innych niż inni dla nas. Nazywa się ten ustrój demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa; jeśli zaś chodzi o znaczenie, to jednostkę ceni się nie ze względu na jej przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty, którym się wyróżnia; nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznane pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów. W naszym życiu państwowym kierujemy się zasadą wolności.

- Wyjaśnij, jak Perykles rozumiał demokrację.
- Powiedz, w jaki sposób mieszkaniec Aten mógł zyskać szacunek i uznanie innych.
- Wskaż w tekście fragment, w którym autor wyraża dumę z ustroju Aten.

▲ **Obrady zgromadzenia ludowego w Atenach** (rysunek współczesny). Czas przemówienia był odmierzany przez zegar wodny. Gdy woda przelała się z jednego naczynia do drugiego, przemawiający musiał skończyć.

- Zwróć uwagę na mówcę. Wyjaśnij, dlaczego stoi na podwyższeniu.
- Powiedz, dlaczego mówcom odmierzano czas wystąpień.
- Jak zachowują się uczestnicy spotkania? Co sądzisz o ich zachowaniu?

Biogram

PERYKLES (około 490 roku p.n.e. – 429 rok p.n.e.) twórca potęgi Aten. Umocnił tam demokrację, rozbudował flotę ateńską, dokończył budowę murów obronnych łączących Ateny z położonym kilka kilometrów od miasta portem w Piraeusie. Cieszył się zaufaniem obywateli. Zgromadzenie ludowe 16 razy wybierało go na urząd stratega. Za jego czasów Ateny przeżywały dynamiczny rozwój ekonomiczny i kulturalny.

ASPAZJA – partnerka Peryklesa, uważana za jego doradczynię. Była mądrą i inteligentną kobietą, miała poczucie humoru.

Dom Aspazji stał się **miejscem ważnych rozmów**, w których brali udział najwybitniejsi ludzie tamtych czasów.

Obywatele Aten bronią demokracji

Ateńczycy byli przekonani, że trzeba chronić demokrację przed osobami, które chciałyby przejąć władzę i zmienić ustrój. Dlatego wprowadzili procedurę zwaną **ostracyzmem**. Podczas zgromadzenia ludowego w tajnym głosowaniu wskazywali osoby, które ich zdaniem chciały zaszkodzić demokracji. Ich imiona wydrapywali na skorupach potłuczonych naczyń (po grecku skorupa to *ostrakon*). Z tego powodu ostracyzm bywa też nazywany sądem skorupkowym. Osoba, która dostała najwięcej głosów, musiała opuścić Ateny na 10 lat.

Warto wiedzieć

- ▶ Dziś, jeśli ludzie z jakiegoś powodu nie chcą się z kimś spotykać, rozmawiać ani współpracować, mówi się, że ta osoba jest **skazana na ostracyzm**.
- ▶ Słowo **tyrania** oznacza dzisiaj rządy jednej osoby lub niewielkiej grupy oparte na przemocy i narzucaniu innym swojej woli.
- ▶ **Tyranem** nazywa się kogoś, kto nie liczy się ze zdaniem innych, zastrasza ich i zmusza do określonych działań.

▲ Ostrakony.

Historia i dziś

Dzisiaj, czyli w XXI wieku, demokracja jest uznawana za najbardziej sprawiedliwy sposób rządzenia państwem. We współczesnych państwach demokratycznych obywatele mają równe prawa, bez względu na płeć. Nie głosują jednak podczas zgromadzeń ludowych. Uczestniczą w sprawowaniu władzy pośrednio – przez swoich przedstawicieli zasiadających w parlamencie.

W Atenach narodziła się też wolność słowa, czyli możliwość swobodnego wypowiadania swojego zdania, na przykład krytykowania władzy, bez ponoszenia przykrych konsekwencji. W Polsce i w innych krajach demokratycznych obywatele chętnie korzystają z tego przywileju.

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ W V wieku p.n.e. w Atenach rozkwitła demokracja. Był to sposób sprawowania rządów, w którym brali udział wszyscy obywatele.
- ▶ Obywatelami w Atenach byli wolni dorośli mężczyźni, których obydwójce rodzice byli Ateńczykami. Brali oni udział w zgromadzeniach ludowych i mogli zostać urzędnikami.
- ▶ Najważniejsze decyzje Ateńczycy podejmowali na zgromadzeniu ludowym.
- ▶ W V wieku p.n.e. w Atenach władzę sprawował Perykles. Na ten czas przypada największy rozkwit demokracji ateńskiej i potęgi Aten. 👍

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ agora
- ▶ akropol
- ▶ ostracyzm
- ▶ demokracja
- ▶ zgromadzenie ludowe

Kim byli:

- ▶ Drakon
- ▶ Perykles

Sprawdź, co już umiesz

1. Wyjaśnij, na czym polegała demokracja ateńska.
~~~~~
2. Powiedz, czemu dziś uważamy demokrację za najlepszy sposób sprawowania władzy.  
~~~~~
3. Jeden z pisarzy starożytnej Grecji tak przedstawił Peryklesa: „Perykles, przemawiając przed ludem, grzmi i błyska, a w języku swym nosi straszną siłę pioruna”. Powiedz, na jakie zalety Peryklesa zwrócił uwagę pisarz.
~~~~~
4. Zastanów się, dlaczego prawo do swobodnego wyrażania poglądów jest warunkiem istnienia demokracji.  
~~~~~
5. **Porozmawiajmy!** Jakie elementy demokracji funkcjonują w waszej szkole? Zastanówcie się, czy warto wprowadzić w szkole jakieś nowe rozwiązanie, na przykład piątki bez sprawdzianów albo cotygodniowe wycieczki do kina. Przygotujcie krótkie, jednogminutowe przemówienia, w których przedstawicie argumenty i spróbujecie przekonać koleżanki i kolegów do poparcia lub odrzucenia danej propozycji. Na zakończenie możecie przeprowadzić głosowanie.

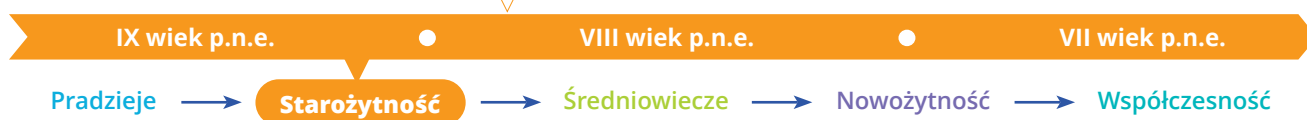

13. Grecy i ich bogowie

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Jakie były wierzenia starożytnych Greków i czym była mitologia?
- ▶ Jakie są największe dzieła literatury greckiej?
- ▶ Dlaczego Grecję uważamy za ojczyznę teatru?
- ▶ Czym były igrzyska olimpijskie i jaką rolę odgrywały w życiu Hellenów?

776 rok p.n.e. – pierwsze igrzyska olimpijskie

Na początek

Widok na Olimp. Według wierzeń Greków to tutaj, na najwyższym szczycie Hellady, mieszkali bogowie.

- Odszukaj i wskaż Olimp na mapie na stronie 82. Jak myślisz, dlaczego siedzibą bogów miała być wysoka góra?

Wierzenia starożytnych Greków

Grecy, podobnie jak mieszkańcy Mezopotamii i Egiptu, byli **politeistami**. Oddawali cześć wielu bogom i boginiom opiekującym się różnymi dziedzinami życia. Według wierzeń Greków bogowie przypominali ludzi, ale byli nieśmiertelni, wiecznie młodzi i mieli niezwykle umiejętności. Ze związków bogów i ludzi rodzili się **bohaterowie (herosi)**, obdarzeni urodą, ponadprzeciętną siłą i odwagą. Opowieści o bogach i herosach, które Grecy przekazywali z pokolenia na pokolenie, nazywamy **mitami**. Zbiór mitów to **mitologia**.

Grecy budowali swoim bogom wspaniałe świątynie i składali ofiary ze zwierząt, wina i owoców. Ceremonie religijne były ważną częścią życia *polis*. Odprawiali je urzędnicy, by wyprosić opiekę danego bóstwa nad swoim miastem.

Hellenowie wierzyli też we wróżby i w przepowiednie. Najsłynniejsza **wyrocznia** przepowiadająca przyszłość znajdowała się **w Delfach**, a proroctwa wygłaszała tam kapłanka zwana **Pytią**.

Bogowie greccy

Zeus

najważniejszy,
zwany ojcem
bogów

Hera

żona Zeusa,
opiekunka
małżeństw
i macierzyństwa

Posejdon

bóg mórz
i oceanów

Hades

bóg świata
podziemnego

Atena

bogini mądrości,
patronka Aten

Afrodyta

bogini miłości
i piękna

Ares

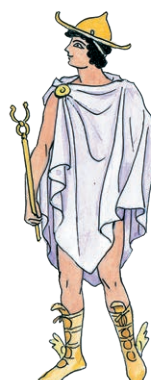
bóg wojny
i walki

Artemida

bogini łowów

Hermes

posłaniec,
patron kupców

Apollo

bóg sztuki
i wróżby

- Przeczytaj, jakimi dziedzinami życia opiekowali się poszczególni bogowie i boginie. Zwróć uwagę na ich atrybuty, czyli charakterystyczne przedmioty.
- Powiedz, który z przedstawionych wyżej bogów był najważniejszy i jakim atrybutem dysponował.

Literatura

Wędrowni greccy poeci, którzy przemierzali Helladę, śpiewali pieśni o bogach i herosach. Opisywali w nich niezwykle przygody i nadludzką siłę swoich bohaterów. Pieśni te później spisano. Niektóre z nich przetrwały do naszych czasów. Najstarszymi utworami literatury europejskiej są **Iliada** i **Odyseja**. Za ich autora uważa się **Homera**, greckiego poetę, który żył prawdopodobnie w VIII wieku p.n.e. *Iliada* opowiada o wojnie trojańskiej (Troja to po grecku Ilion; sprawdź na mapie na stronie 82, gdzie leżało to miasto). *Odyseja* jest opowieścią o tym, jak Odyseusz, jeden z wodzów greckich, wracał z wojny do domu, i o przygodach, które przeżył po drodze.

Może zdarzyło ci się kiedyś usłyszeć o koniu trojańskim? Opowieść o nim jest związana z wojną trojańską. Według greckich legend wojna trwała 10 lat. Grecy oblegali Troję, ale nie byli w stanie jej zdobyć. W jaki sposób udało im się w końcu dostać do miasta i co miał z tym wspólnego koń? Dowiesz się o tym z komiksu.

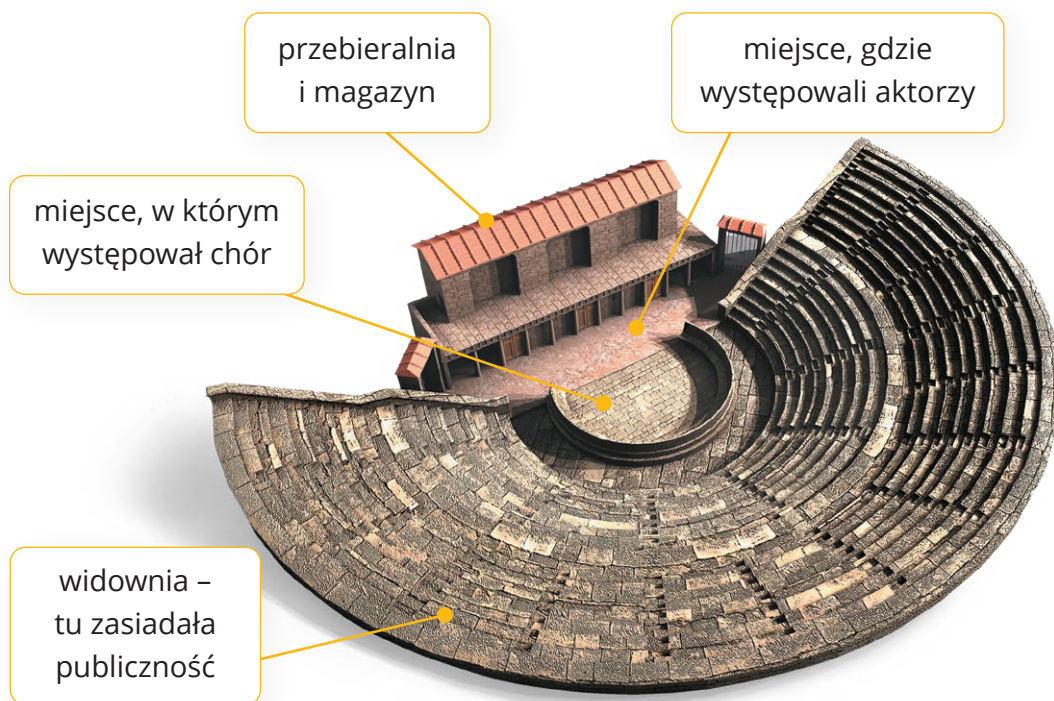

- Opowiedz, na czym polegał podstęp wymyślony przez Greków.
- W jakich sytuacjach można użyć określenia „koń trojański”.

W teatrze greckim

W czasie ceremonii religijnych ku czci boga Dionizosa w Atenach ubrani w skóry chórzyści śpiewali pieśń ku czci tego boga i jednocześnie tańczyli, przedstawiając w ten sposób jej treść. Z tego widowiska narodził się **teatr**, który stał się ważnym elementem greckiej kultury.

Teatr Dionizosa w Atenach

▲ Maski teatralne aktorów greckich.

- Powiedz, jakie elementy teatru greckiego można odnaleźć w teatrze współczesnym.

Na potrzeby przedstawień zaczęto budować ogromne **teatry** pod gołym niebem. Wystawiano w nich **tragedie**, opowiadające o smutnych wydarzeniach i **komedie**, czyli wesołe opowieści. Za najwybitniejszych autorów tragedii uważa się Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa. Komedie pisał między innymi Arystofanes. Wszystkie role w przedstawieniach grali wyłącznie mężczyźni. Na twarzach nosili maski, a na nogach – koturny, czyli specjalne buty na wysokich podeszwach, dzięki którym wydawali się wyżsi. Na widowni zasiadali mężczyźni i kobiety.

Igrzyska

Dla uczczenia bogów co cztery lata organizowano zawody sportowe – **igrzyska**. Najślynniejsze z nich, ku czci Zeusa, odbywały się w **Olimpii**. Pierwsze odbyły się w **776 roku p.n.e.** **Okres czterech lat oddzielający** jedno igrzyska od kolejnych nazywano wówczas **olimpiadą**.

Igrzyska jednoczyły wszystkich Hellenów. W trakcie rywalizacji sportowej przerywano wojny i nastawał **pokój olimpijski**. W zawodach uczestniczyli wyłącznie mężczyźni i tylko oni mogli je oglądać. Jako **symbol zwycięstwa** zawodnicy otrzymywali **wieńce z liści drzew oliwnych**.

▲ Grecki aktor na koturnach.

Dyscypliny sportowe, w których rywalizowano na igrzyskach olimpijskich

Rzut dyskiem

Rzut oszczepem

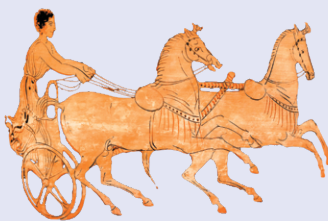
Skok w dal

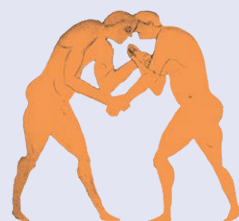
Biegi

Wyścigi rydwanów

Zapasy

- Pięć dyscyplin, w których zawodnicy występowali pieszo, nazywano pięciobojem. Wskaż je na schemacie i podaj ich nazwy.
- Wskaż i nazwij dyscyplinę, która nie wchodziła w skład pięcioboju.
- Sprawdź, w których z wymienionych dyscyplin rywalizuje się również w naszych czasach.

Tekst źródłowy

Przygotowania zawodników do igrzysk olimpijskich opisane przez Pauzaniasa, greckiego geografę i podróżnika

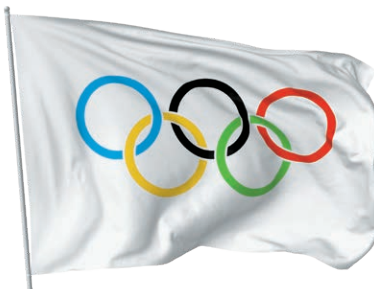
Przy samym końcu szeregu posągów, które ufundowano z grzywien nakładanych jako kary na zawodników [...] jest wejście [na stadion]. [...] Przy posągu Zeusa, nad pociętym w kawałki mięsem dzika, składają wedle zwyczaju przysięgę zawodnicy, [...] że nie dopuszczą się żadnego przestępstwa na zawodach olimpijskich.

- Komu zawodnicy składali ofiarę oraz przysięgę przed rozpoczęciem sportowej rywalizacji?
- Co przysięgali zawodnicy?
- Jaki rodzaj kary groził uczestnikom za złamanie przysiężenia?

Warto wiedzieć

Pierwsze nowożytne (współczesne) **igrzyska olimpijskie** odbyły się w Atenach w 1896 roku. Symbolami zawodów są flaga olimpijska oraz zapalony znicz.

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Grecy wierzyli w wielu bogów, których wyobrażali sobie jako ludzi obdarzonych szczególnymi zdolnościami oraz nieśmiertelnością.
- ▶ Mity to opowieści o bogach i bohaterach greckich.
- ▶ W Grecji narodził się teatr. Wystawiano w nim tragedie i komedie.
- ▶ Igrzyska sportowe były jedną z form oddawania czci bogom. Najslawniejsze z nich organizowano w Olimpii ku czci boga Zeusa. 👍

Co oznaczają pojęcia:

▶ mity	▶ komedia
▶ herosi	▶ pięciobój
▶ teatr	▶ igrzyska olimpijskie
▶ tragedia	

Kim był:

- ▶ Homer

Sprawdź, co już umiesz

1. Wyjaśnij, dlaczego religię grecką określamy jako politeistyczną.
~~~~~
2. Wyjaśnij, czym były mity dla starożytnych Greków.  
~~~~~
3. Powiedz, jakie znasz książki, filmy lub gry, które powstały na podstawie greckiej mitologii lub literatury.
~~~~~
4. **Porozmawiajmy!** W jaki sposób dziś są wykorzystywane imiona greckich bogów? Podaj przykłady. Pomyśl o nazwach miejsc, firm i produktów.

14. Nauka i sztuka starożytnej Grecji

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Czym jest filozofia i dlaczego Grecję uważamy za jej ojczyznę?
- ▶ Jakie nauki rozwinęły się w starożytnej Grecji?
- ▶ Jakie budowle, rzeźby i naczynia pozostawili po sobie starożytni Grecy?

Na początek

Według legendy **Archimedes**, grecki matematyk i fizyk, podczas kąpieli w wannie sformułował słynne prawo fizyki, znane dzisiaj jako prawo Archimedesesa. Dotyczy ono siły wyporu działającej na obiekty zanurzone w cieczy i wyjaśnia na przykład, dlaczego niektóre przedmioty unoszą się na wodzie, a inne toną.

- Archimedes pochodził z miasta położonego poza Grecją. Sprawdź w dostępnych źródłach, jak nazywa się to miasto, i odszukaj je na mapie na stronach 84–85. Wyjaśnij, dlaczego mieszkali tam Grecy.

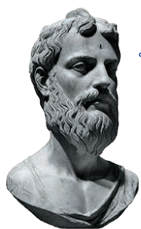
Filozofia i nauka

Grecy dostrzegali związek człowieka z przyrodą i próbowali odpowiedzieć sobie na najważniejsze pytania, na przykład: Jak powstał świat?, Jakie rządzi nim prawa?, Czym jest szczęście?, Jak należy postępować? Początkowo odpowiedzi na te pytania dawały mity. Jednak z czasem Grecy zaczęli próbować wyjaśniać świat, posługując się rozumem. W ten sposób w Grecji narodziła się **filozofia**, nauka, oparta na ciągłym poszukiwaniu mądrości i prawdy. Działalność filozofów przyczyniła się do rozkwitu wielu dziedzin nauki: medycyny, nauk przyrodniczych, matematyki, fizyki, astronomii i historii. Dorobek greckich filozofów przyczynił się do rozwoju nauki w późniejszych wiekach.

Filozofia – z języka greckiego **umiłowanie mądrości** – to nauka, której celem jest poszukiwanie praw rządzących życiem człowieka i otaczającym go światem.

Historia jako nauka również narodziła się w Grecji. Za jej ojca uznaje się **Herodota** (żył w V wieku p.n.e.), który napisał utwór zatytułowany *Dzieje*. Opisuje w nim wojny prowadzone przez Greków, a także geografię Hellady, Egiptu i innych krajów.

Najważniejsi greccy filozofowie

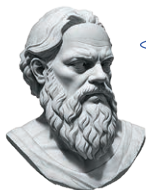
Ja, TALEŚ Z MILETU

Jestem uznawany przez niektórych **za ojca filozofii**. Byłem też matematykiem i astronomem.
Żyłem na przełomie VII i VI wieku p.n.e.

Ja, PITAGORAS

Jestem twórcą słynnego **twierdzenia matematycznego**.
Żyłem na przełomie VI i V wieku p.n.e.

Ja, SOKRATES

Opracowałem wiele **metod dyskusji i argumentacji**.
Żyłem na przełomie V i IV wieku p.n.e.

Ja, PLATON

Założyłem **szkołę** w Atenach, która nosiła nazwę **Akademii**.
Żyłem na przełomie V i IV wieku p.n.e.

Ja, ARYSTOTELES

Dałem początek **biologii, fizyce i psychologii**.
Żyłem w IV wieku p.n.e.

- Wymień imiona filozofów greckich. Powiedz, z czego zasłynął każdy z nich.

Warto wiedzieć

Liceum to nazwa szkoły prowadzonej w Atenach przez Arystotelesa. Dziś tą nazwą określa się szkoły ponadpodstawowe.

Szkoła prowadzona przez ateńskiego filozofa Platona nosiła nazwę **Akademia**. Dziś akademiami nazywa się niektóre szkoły wyższe, kształcące studentów w określonych dziedzinach.

- W greckiej szkole.

Podziwiać należy wielkie czyny, a nie wielkie słowa.

Demokryt z Abdery – grecki filozof, przełom V i IV wieku p.n.e.

- Wyjaśnij, jak należy rozumieć słowa Demokryta. Czy zgadzasz się z nimi? Postaraj się podać przykłady z życia.

Cytat
”

Architektura i sztuka grecka

Hellenowie tworzyli także wspaniałe dzieła architektury i rzeźby. We wszystkich swoich miastach budowali świątynie ku czci bogów. Jedną z najwspanialszych – Partenon – Ateńczycy wzniesli za czasów Peryklesa na Akropolu.

Starożytni Grecy zasłynęli też z wytwarzania pięknych naczyń ceramicznych, zwanych **wazami** i **amforami**. Przechowywali i transportowali w nich wino i oliwę. Gliniane naczynia miały piękne kształty i były ozdobiane malowidłami przedstawiającymi sceny z życia codziennego i mitów.

Nike,
bogini
zwycięstwa

▲ **Partenon**, świątynia wzniesiona ku czci Ateny – opiekunki miasta. Wewnątrz znajdował się jej ogromny posąg. Wznoszone przez starożytnych Greków budowle przez kolejne wieki były wzorem dla architektów. Zwróć uwagę na kolumny, charakterystyczny element greckich budowli.

▲ **Posąg Ateny Partenos** autorstwa Fidiasza, przyjaciela Peryklesa. Posąg miał 12 metrów wysokości i był wykonany z drewna pokrytego złotem i kością słoniową. Na zdjęciu widzisz marmurową kopię rzymską, ponieważ oryginalna grecka rzeźba nie przetrwała do naszych czasów.

● Wskaż atrybuty Ateny. Dlaczego w prawym ręku trzyma ona figurę przedstawiającą Nike – boginię zwycięstwa?

- ▲ **Dyskobol**, rzeźba z V wieku p.n.e., autorstwa Myrona (rekonstrukcja). Przedstawia atletę rzucającego dyskiem.
- Opisz postać przedstawioną przez artystę. Po czym można poznać, że to sportowiec?

- ▲ Grecka waza przedstawiająca scenę z wojny trojańskiej – pojedynek między greckim herosem Achillesem a Pentezyleą – królową Amazońek (plemienia wojowniczych kobiet).
- Sprawdź w dostępnych źródłach, jak skończył się ten pojedynek.

- ▲ Fragment malowidła z wazy z VII wieku p.n.e. przedstawiający greckich wojowników – **hoplitów** – ustawionych do walki w zwartym szyku zwanym **falangą**. Każdy wojownik osłaniał tarczą swój lewy bok i jednocześnie prawy bok sąsiada.
- Powiedz, czego można się z tej ilustracji dowiedzieć na temat uzbrojenia greckich żołnierzy.

Jak wyglądało wychowanie w starożytnej Grecji?

To zależało od *polis*, w której dziecko przyszło na świat. Na przykład sposób wychowania w Atenach miał za zadanie przygotowanie aktywnego obywatela, zdolnego do współrządzenia państwem. Natomiast w Sparcie wychowywano dobrze wyszkolonego żołnierza, zdolnego do obrony państwa i do podbojów sąsiednich terytoriów.

- Odszukaj Spartę na mapie na stronie 82 i krainę, w której leżała.

Ateny

Rodzice dbali o wykształcenie swoich dzieci. Często zatrudniali prywatnych nauczycieli.

Dbano o **rozwój umysłowy** dzieci. Do szkoły chodzili tylko chłopcy z bogatych rodzin. Uczyli się: czytania, pisania, liczenia, geografii i sztuki dyskusowania. Poznawali mitologię, ćwiczyli też śpiew, grę na lutni i recytowanie poezji.

Dbano o rozwój fizyczny chłopców. Uczniowie ćwiczyli: biegi, zapasy, rzut oszczepem, rzut dyskiem i boks.

Dziewczynki mogły uczyć się jedynie w domu czytania, pisania, śpiewu i tańca oraz wykonywania prac przydatnych w gospodarstwie domowym. Nie uprawiały sportu.

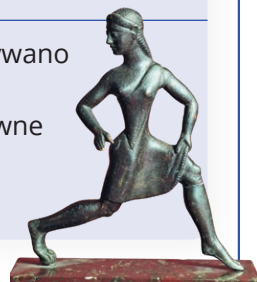
Sparta

Chłopcy do siódmego roku życia pozostawali pod opieką matek. Potem ich wychowaniem zajmowało się **państwo**.

Chłopcy w przyszłości mieli stać się żołnierzami, więc **mniej dbano o ich rozwój umysłowy**, za to uwagę zwracano na **surową dyscyplinę**. Dzieci uczono czytania i pisania, śpiewu oraz krótkich wypowiedzi. Szczególny nacisk kładziono na rywalizację, ćwiczenie odwagi, opanowania, umiejętności przetrwania w trudnych warunkach oraz życia w grupie.

Szczególnie dbano o rozwój fizyczny. Chłopcy uprawiali wiele dyscyplin sportowych, które były przydatne w armii (jazdę konną, biegi, zapasy, rzut dyskiem i rzut oszczepem).

Dziewczynki przygotowywano do roli matek, dlatego miały być sprawne i wysportowane.

Porozmawiajmy! Czy twoim zdaniem jakieś elementy ateńskiego lub spartańskiego wychowania warto wprowadzić we współczesnej szkole? Jakiej? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Tekst źródłowy

Fragment Przysięgi Hipokratesa*

Zdrowy tryb życia i sposób odżywiania zalecał będę [...], mając na względzie pożytek cierpiących, chroniąc ich zaś przed szkodą i krzywdą. Nikomu, nawet na żądanie, nie podam śmiertelnej trucizny ani nikomu nie będę jej doradzał [...]. Do któregośkolwiek z domów wejdę, to dla pożytku cierpiących; [...]

Cokolwiek przy leczeniu albo też poza leczeniem w życiu ludzi ujrzę lub usłyszę, czego ujawniać nie można, milczał o tym będę, za świętą tajemnicę to mając.

* Nazwa przysięgi pochodzi od imienia greckiego medyka, twórcy zasady, którą powinni kierować się lekarze: „Po pierwsze, nie szkodzić”.

- Wymień powinności, do których względem chorych zobowiązywali się medycy.
- Wyjaśnij, dlaczego słowa przysięgi powstałej 2500 lat temu są aktualne również dzisiaj.
- Dowiedz się, jak określa się dziś zasadę nieujawniania stanu zdrowia pacjenta przez lekarza.

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Starożytna Grecja jest ojczyzną filozofii.
- ▶ Pod wpływem filozofów zaczęto sobie zadawać pytania o przyczyny różnych zjawisk. Dzięki temu w Grecji rozwinęły się różne dziedziny nauki.
- ▶ Hellenowie byli doskonałymi architektami.
- ▶ W starożytnej Grecji rozwinęły się też rzeźba i ceramika. 👍

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ filozofia
- ▶ liceum
- ▶ akademia
- ▶ Partenon

Kim byli:

- ▶ Sokrates
- ▶ Platon
- ▶ Arystoteles
- ▶ Tales z Miletu
- ▶ Pitagoras
- ▶ Fidiasz

Sprawdź, co już umiesz

1. Opowiedz, czym zajmowali się greccy filozofowie.
2. Przypomnij, jakie nauki rozwinęły się w starożytnej Grecji. Wyjaśnij, co było tego przyczyną.
3. Porozmawiajmy! Wyjaśnijcie, dlaczego Grecję nazywamy ojczyzną uczonych i wynalazców.

Grecy nazywali siebie Hellenami, a swój kraj – Helladą.

Greków łączyły: język, wierzenia, świadomość wspólnoty i odrębności od innych ludów.

Grecy nie stworzyli jednego państwa, tylko miasta-państwa zwane **polis**.

STAROŻYTNA GRECJA

Hellenowie byli świetnymi **żeglarzami**.

Grecy zasiedlali **nowe tereny** w basenie Morza Śródziemnego i Morza Czarnego.

Grecy zajmowali się uprawą ziemi, hodowlą zwierząt, rzemiosłem, handlem i rybołówstwem.

Dziedzictwo starożytnej Grecji

Demokracja

ustrój, w którym wszyscy obywatele uczestniczą w sprawowaniu władzy

Teatr

wystawiano w nim tragedie i komedie

Igrzyska olimpijskie

zawody sportowe rozgrywane co cztery lata

Mity

opowieści o bogach i bohaterach

Filozofia

poszukiwanie mądrości i prawdy

Architektura i sztuka

świątynie, rzeźby, zdobione naczynia

Nauka i wynalazki

matematyka, fizyka, astronomia

1. Połącz w pary pojęcia i ich wyjaśnienia. Zapisz odpowiedzi w zeszyście.

A. demokracja	1. Najwyższa góra Grecji. Hellenowie uważali, że jej szczyt zamieszkiwali bogowie.
B. Olimp	2. Wywodzi się z uroczystości organizowanych ku czci boga Dionizosa. Odgrywano w nim dwa rodzaje przedstawień: tragedie i komedie.
C. igrzyska olimpijskie	3. Forma rządów wprowadzona w starożytnych Atenach w V wieku p.n.e. Polegała na tym, że wpływ na władzę w państwie mieli wszyscy jego obywatele.
D. kolonizacja	4. Zawody sportowe organizowane co cztery lata ku czci boga Zeusa w Olimpii.
E. filozofia	5. Zasiedlanie przez Greków żyznych krain na wybrzeżach Morza Śródziemnego i Morza Czarnego.
F. teatr	6. Nauka zajmująca się szukaniem odpowiedzi na najważniejsze pytania dotyczące ludzkiego życia.

2. Poniżej znajdują się zdania dotyczące starożytnej Grecji. Zdecyduj, które z nich są prawdziwe, a które – fałszywe. Zapisz odpowiedzi w zeszyście.

- A. Grecja to górzysta kraina otoczona morzami.
- B. W starożytnej Grecji było dużo żyznej ziemi nadającej się pod uprawy zbóż i warzyw.
- C. Grecy nazywali siebie Hellenami, a swój kraj – Helladą.
- D. Grecy byli doskonałymi żeglarzami; potrafili budować łodzie i statki.
- E. Tyranem w starożytnej Grecji nazywano osobę, która w okrutny sposób rządziła państwem.
- F. Zeus był najważniejszym z bogów greckich, panem mórz; jego atrybutem był trójząb.

3. Odszukaj w dostępnych źródłach informacje na temat wymienionych niżej dziewięciu muz, towarzyszek boga Apolla. Przepisz ich imiona do zeszytu, a obok każdego zapisz, jaką nauką lub sztuką opiekowała się dana muza.

Terpsychora ● Klio ● Erato ● Melpomena ● Kaliope ●
Euterpe ● Polihymnia ● Talia ● Urania

4. Jak sądzisz, co zawdzięczamy starożytnym Grekom? Uzasadnij swoją odpowiedź.

5. Wyjaśnij, dlaczego czasy rządów Peryklesa zwane są „złotym wiekiem Aten”.

6. W szkole Oli i Janka odbywały się wybory do rady samorządu szkolnego. Jeden z uczniów ubiegających się o głosy wyborców przygotował taki program:

GŁOSUJ NA MNIE!

Jeśli zostanę wybrany, to:

- lekcje będą trwały tylko 30 minut ●
- będziemy zaczynać lekcje nie wcześniej niż o godzinie 10.00 ●
- będziemy chodzić do szkoły tylko 4 dni w tygodniu ●

Ola i Janek zdecydowali, że nie będą głosować na tego kandydata. Jak myślisz, dlaczego? Oceń, czy decyzja rodzeństwa była słuszna, i podaj argumenty.

Doświadczenie edukacyjne

W starożytnych Atenach panowała demokracja, ale nie wszyscy mieszkańcy *polis* mieli takie same prawa. We współczesnych państwach demokratycznych wszyscy obywatele posiadają takie same prawa i są równi wobec prawa. Przeprowadźcie debatę na temat zalet i wad obu rozwiązań. Podzielcie się na dwie grupy.

GRUPA 1

Wcielcie się w role tych, którzy zdecydowali o państwie i sprawowali władzę w starożytnych Atenach: członków zgromadzenia ludowego i Rady Pięciuset oraz urzędników.

GRUPA 2

Wcielcie się w role dorosłych obywateli współczesnego państwa demokratycznego.

1. Członkowie każdej grupy przygotowują i zapisują na karteczkach argumenty przemawiające za tym, że ustrój ich państwa jest lepszy.
2. Każda grupa wyznacza taką samą liczbę przedstawicieli (maksymalnie trzy osoby), którzy wyjdą na środek sali i będą przedstawiać argumenty.
3. Nauczyciel wyznacza czas na debatę (na przykład 15 minut) i na zmianę udziela głosu przedstawicielom obu grup. Do odmierzenia czasu każdego wystąpienia można wykorzystać klepsydę.
4. Po zakończeniu dyskusji uczniowie porządkują karteczki. Dodają nowe z argumentami strony przeciwnej, które padły podczas debaty i przekonały ich do zmiany stanowiska reprezentowanego przez ich grupę.
5. Przedstawiciele obu grup umieszczają swoje karteczki w widocznym miejscu, na przykład na tablicy lub arkuszu papieru (jedna grupa po prawej stronie, druga – po lewej).
6. Na zakończenie nauczyciel podsumowuje dyskusję i dziękuje obu grupom za zaangażowanie.

DZIAŁ V

Dziedzictwo starożytnego Rzymu

Republika i cesarstwo

Społeczeństwo
starożytnego Rzymu

Osiągnięcia Rzymian

Narodziny
i rozprzestrzenianie się
chrześcijaństwa

15. W starożytnym Rzymie

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Kiedy i gdzie założono miasto Rzym?
- ▶ Czym była republika, a czym – cesarstwo?
- ▶ Jak funkcjonowało rzymskie społeczeństwo?
- ▶ Jak Rzymianie zbudowali swoje imperium?

753 rok p.n.e. – założenie miasta

509 rok p.n.e. – wprowadzenie republiki

27 rok p.n.e. – wprowadzenie cesarstwa

VIII wiek p.n.e.

VI wiek p.n.e.

I wiek p.n.e.

Pradzieje

Starożytność

Średniowiecze

Nowożytność

Współczesność

Na początek

Według legendy starożytny Rzym został założony w **753** roku p.n.e. przez braci bliźniaków **Remusa** i **Romulusa**, którzy w dzieciństwie zostali wykarmieni przez wilczycę. Od imienia Romulusa miasto nazwano **Roma** (po polsku **Rzym**), zaś **wilczyca** stała się jego symbolem.

▲ Rzeźba wilczycy kapitolńskiej.

▶ Starożytna Italia.

- Wskaż na mapie miasto Rzym oraz rzekę, nad którą leży. Odczytaj jej nazwę.
- Wskaż i nazwij półwysep, na którym leży Rzym, i odczytaj nazwy otaczających go mórz.
- Wskaż na mapie współczesnej Europy (na stronach 146–147) Polskę i Półwysep Apeniński. Odczytaj nazwę państwa, które obecnie znajduje się na Półwyspie Apenińskim. Określ położenie obu krajów względem siebie.

Początki starożytnego Rzymu

Już wiesz, że Rzym jest położony na **Półwyspie Apenińskim**, w krainie geograficznej **Lacjum**, nad rzeką **Tyber**. W starożytności Półwysep Apeniński nazywano **Italią**. Znajdowały się tam góry i żyzne niziny dogodne do rozwoju rolnictwa. Miasto Rzym prawdopodobnie powstało z połączenia osad leżących na sąsiadujących ze sobą wzniesieniach, dlatego było nazywane **miastem na siedmiu wzgórzach**. Miasto Rzym podbijało coraz odleglejsze terytoria. W ten sposób powstało rozległe państwo.

Republika rzymska

Na początku swojego istnienia państwo rzymskie było **monarchią**. Rządzili w nim **królowie**. W VI wieku p.n.e. mieszkańcy zbuntowali się przeciwko jednemu z nich i ustanowili **republikę** (słowo to pochodzi od łacińskiego określenia *res publica*, czytaj: res publika, czyli rzecz wspólna). Rzymianie postrzegali państwo jako wspólnotę obywateli, którzy mieli swoje prawa (udział w zgromadzeniach i sprawowanie urzędów) i obowiązki (służba wojskowa i płacenie podatków). Aby zapobiec powrotowi monarchii, Rzymianie postanowili, że na czele państwa będzie stało dwóch urzędników, zwanych **konsulami**, wybieranych na jeden rok. Każdy z nich mógł przeciwstawić się postanowieniom drugiego, jeśli uznałby, że dąży on do przejęcia samodzielnej władzy.

Republika to forma państwa, w której władzę w imieniu obywateli sprawują urzędnicy wybrani na określony czas.

Zgromadzenia

Na pewno pamiętasz, że w starożytnej Grecji o najważniejszych sprawach w państwie decydowali obywatele podczas zgromadzeń. W republice rzymskiej również tylko obywatele brali udział w zgromadzeniach, podczas których **wybierali urzędników i uchwalali prawa**. Jednak, inaczej niż w Grecji, obywatele głosowali tylko za uchwałami przedstawionymi przez urzędników lub przeciw nim. Nie mogli dyskutować ani zgłaszać poprawek.

Urzędnicy i senat

Najważniejszymi urzędnikami w państwie byli **konsulowie**. Oprócz nich istniało wiele innych ważnych urzędów, takich jak: kwestorzy (zajmowali się zbieraniem podatków i finansami państwa), pretorzy (byli odpowiedzialni za funkcjonowanie sądów), cenzorzy (dbali o przestrzeganie zasad moralności przez obywateli).

▲ Moneta rzymska z wizerunkiem głosującego obywatela.

Ważną rolę odgrywał **senat**, czyli rada, w której skład wchodziłi byli urzędnicy oraz zasłużeni obywatele. **Senatorowie** doradzali urzędnikom w sprawach dotyczących państwa i nadzorowali ich pracę. Oni decydowali też o powołaniu **dyktatora**, gdy państwu groziło niebezpieczeństwo. Dyktator miał samodzielną i nieograniczoną władzę, ale tylko do czasu wykonania powierzonego mu zadania, nie dłużej niż przez pół roku.

Większość urzędników pełniła funkcję tylko przez **jeden rok** – rozwiązanie to wprowadzono w obawie przed powrotem władzy królewskiej.

Chociaż w I wieku p.n.e. wszyscy obywatele byli równi w prawach, w praktyce urzędnikami zostawali członkowie najbogatszych rodzin. Oni zasiadali w senacie i mieli decydujący głos na zgromadzeniach.

W republice istniał też urząd **trybuna ludowego**. Jego zadaniem była obrona praw większości obywateli. Przysługiwało mu prawo unieważnienia decyzji dla nich niekorzystnych.

Konsulom i dyktatorom towarzyszyli strażnicy zwani liktorami. Nosili oni pęk różeg (*fasces*) – symbol władzy rzymskich urzędników.

W czasie obrad senatu każdy senator mógł zabrać głos.

Senatorowie i wysocy urzędnicy nosili specjalny strój: białą togę obszytą czerwonym pasem.

▲ W rzymskim senacie (rysunek współczesny).

Niewolnicy

W Rzymie, podobnie jak w starożytnej Grecji, istniało **niewolnictwo**. Niewolnikami stawali się jeńcy wojenni, a także dzieci porzucone lub sprzedane przez biedne rodziny. Nie mieli oni żadnych praw, ale ich położenie zależało od tego, gdzie żyli i jakie prace wykonywali. W Rzymie i w innych miastach wykształceni niewolnicy mogli być prywatnymi nauczycielami lub nawet zarządcami majątków. W wyjątkowych sytuacjach właściciel niewolnika mógł przyznać mu wolność, a wyzwolony niewolnik mógł otrzymać rzymskie obywatelstwo. Niektórych niewolników szkolono na **gladiatorów**, czyli wojowników, którzy walczyli na arenach dla publicznej rozrywki z innymi gladiatorami lub dzikimi zwierzętami. Większość niewolników pracowała jednak w rolnictwie, często w ciężkich warunkach, dlatego zdarzały się bunt.

W II i I wieku p.n.e. doszło do kilku powstań niewolników. Jedno z największych wybuchło pod wodzą **Spartakusa** – niewolnika i gladiatora. Zostało ono bezlitośnie stłumione przez władze rzymskie. W czasie walk zginął też Spartakus.

- ▲ Tabliczka na szyję niewolnika z VI–IV wieku p.n.e. Wryto na niej napis: „Uciekłem, zatrzymaj mnie. Przyprowadź mnie do mojego pana Zoninusa, a otrzymasz złotą monetę”.
- Powiedz, o czym świadczy taki napis i obowiązek noszenia tabliczki.

Tekst źródłowy

Powstanie niewolników, fragment tekstu Diodora, historyka z Sycylii (I wiek p.n.e.)

Mieszkańcy Sycylii [...] nagromadziwszy wielkie bogactwa, nakupili masę niewolników. Traktowali ich w służbie surowo i zarówno pod względem wyżywienia, jak i odzieży. [...] Demofilos [...] i żona jego Megallis popisywała się na wyścigi z mężem w karaniu i niehumanitarnym znęcaniu się nad niewolnikami. Wskutek tych cierpień, zezwierzęcen, uknuli bunt i wymordowanie swych panów. [...] Wielka liczba niewolników z miasta do nich przystała [dołączyła].

- Gdzie wybuchło powstanie, o którym pisze historyk?
- Powiedz, co zdaniem Diodora było przyczyną powstania niewolników.

Kryzys republiki

W czasach istnienia republiki Rzymianie prowadzili liczne wojny, dzięki którym podbijali nowe tereny. Dowódcy wojskowi mieli okazję zyskać sławę i popularność, a niektórzy z nich dążyli do przejęcia władzy z pomocą wiernych im żołnierzy. Dochodziło więc do częstych wojen domowych. Jednym z takich wodzów był **Juliusz Cezar**. Po kilku latach walk pokonał on swoich przeciwników. Niezgodnie z zasadami republiki skupił władzę w swoim ręku i został mianowany dożywotnim **dyktatorem**. Poparli go ubodzy obywatele, którzy z niechęcią odnosili się do bogatych rodów senatorów. W **44 roku p.n.e.** Cezar został zamordowany przez spiskowców, uważających się za obrońców senatu i republiki.

Biogram

GAJUSZ JULIUSZ CEZAR (100 rok p.n.e. – 44 rok p.n.e.), wybitny rzymski wódz i polityk. Sprawował urząd konsula. Cieszył się poparciem ludu, ponieważ wprowadził reformy rolne korzystne dla ubogiej części społeczeństwa. Podbił Galię (teren dzisiejszej Francji). Walczył z plemionami germańskimi nad Renem i celtyckimi na terenach Brytanii. Obawiano się, że dąży do obalenia rządów republikańskich i do przejęcia całej władzy w państwie. Został zamordowany przez spiskowców.

Rzym staje się cesarstwem

Po śmierci Juliusza Cezara w państwie rozgorzała walka o władzę. W 30 roku p.n.e., dzięki poparciu armii, zwyciężył adoptowany syn Cezara – **Oktawian**. Skupił w swoim ręku najważniejsze urzędy. Jednak, inaczej niż Cezar, okazał szacunek ustrojowi republiki, a przede wszystkim – senatowi. W 27 roku p.n.e. senat nadał mu tytuł **August**, co oznacza „wywyższony przez bogów”. W ten sposób samodzielna władza Oktawiana uzyskała potwierdzenie religijne. System władzy ukształtowany w czasie jego rządów nazywa się **cesarstwem**. Od imienia Cezar, które kolejni władcy Rzymu dołączali do swoich imion, powstał też tytuł – **cesarz**. Ta forma rządów trwała aż do upadku państwa w **476 roku n.e.** (patrz: strona 134).

◀ **Posąg Oktawiana Augusta** (z I wieku n.e.) jako władcy imperium rzymskiego. Po śmierci cesarza senat uznał go za bóstwo.

Imperium rzymskie

W ciągu kilkuset lat Rzym podbił olbrzymie terytoria zamieszkiwane przez różne ludy i z małej osady stał się potężnym **imperium**. W III wieku p.n.e. pod władzą Rzymu znalazły się tereny obejmujące niemal cały **Półwysep Apeniński**. W kolejnych stuleciach, w wyniku zręcznej polityki oraz wielu wojen, Rzymowi udało się opanować rozległe terytoria położone w basenie Morza Śródziemnego. Tereny podbite przez Rzymian, znajdujące się poza Italią, nazywano **provincjami**.

Do powstania **imperium rzymskiego** przyczyniła się świetnie wykształcona i uzbrojona **armia**. Jej podstawową jednostką był **legion**, dlatego rzymskich żołnierzy nazywamy legionistami.

Imperium to duże, silne państwo, które powstało w wyniku podbicia innych krajów.

▲ Podboje rzymskie.

- Przyjrzyj się mapie i powiedz, dlaczego Rzymianie mówili o Morzu Śródziemnym „nasze morze”.
- Wymień nazwy kontynentów, na których znajdowały się rzymskie prowincje.
- Wskaż na mapie współczesnej Europy i wymień państwa, które znajdują się na terytoriach dawnego imperium rzymskiego.

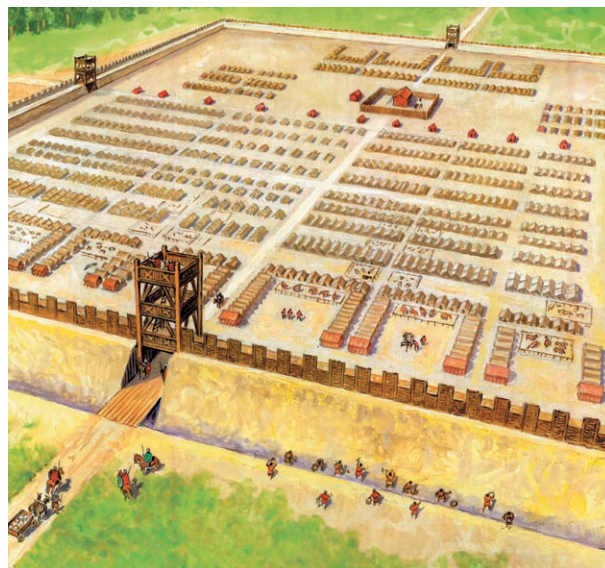

Armia rzymska

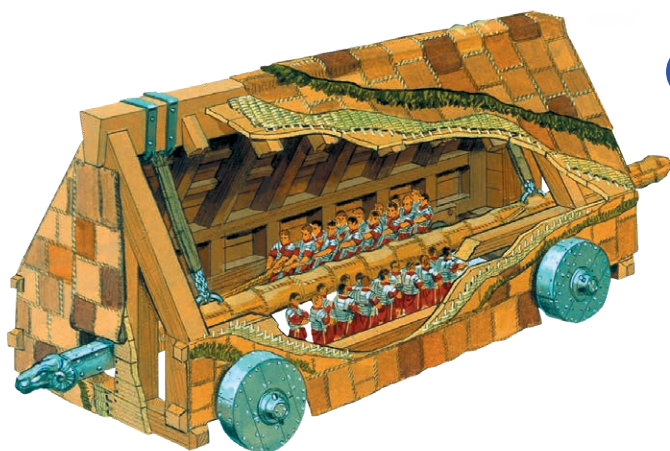

▲ Legionista rzymski (rysunek współczesny).

► Rzymscy żołnierze stawali obok siebie i osłaniali się ze wszystkich stron tarczami, formując „żółwia”. Była to bardzo skuteczna forma obrony przed atakiem przeciwników.

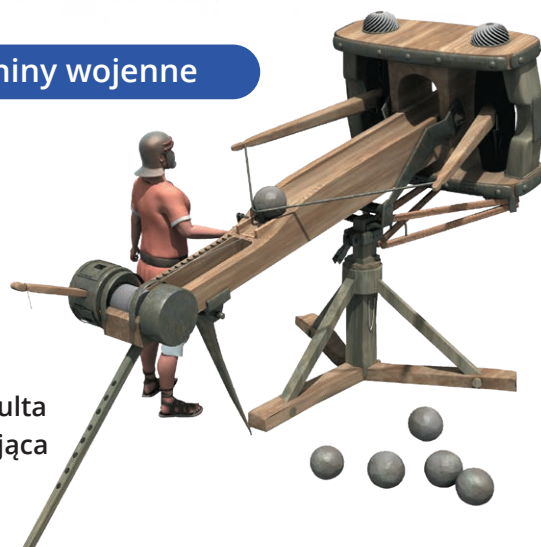

▲ Obóz legionów. Każdy obóz był rozplanowany według ustalonego schematu. W środku znajdowały się namiot wodza i plac zgromadzeń. Każdy z oddziałów zajmował stałe miejsce, dzięki czemu każdy z żołnierzy wiedział, gdzie znajduje się jego namiot.

▲ Taran służył do niszczenia murów i bram.

Machiny wojenne

► Katapulta miotająca głazy.

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Według tradycji Rzym założono w 753 roku p.n.e.
- ▶ Na początku Rzym był królestwem, następnie stał się republiką.
- ▶ Najważniejsza władza w republice należała do konsulów; w chwilach kryzysowych powoływano dyktatora.
- ▶ Rzym prowadził politykę podbojów. Opanował duże obszary w basenie Morza Śródziemnego i stworzył imperium.
- ▶ Po śmierci Juliusza Cezara doszło do wojen domowych. Władzę zdobył Oktawian, zwany od 27 roku p.n.e. Augustem. Ustrój republikański został zastąpiony cesarstwem. 👍

Co oznaczają pojęcia:

▶ imperium	▶ cesarz
▶ republika	▶ prowincja
▶ konsul	▶ niewolnik
▶ dyktator	▶ legiony
▶ senat	

Kim byli:

- ▶ Juliusz Cezar
- ▶ Oktawian August

Sprawdź, co już umiesz

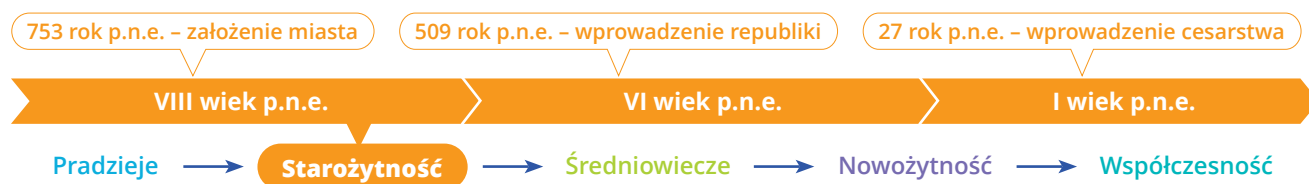
1. Przypomnij, jak doszło do powstania państwa rzymskiego.
~~~~~
2. Wyjaśnij, kto miał decydujący wpływ na rządy w republice rzymskiej.
~~~~~
3. Powiedz, jaką rolę w państwie rzymskim odgrywali niewolnicy.
~~~~~
4. Wskaż najważniejsze różnice między sposobami sprawowania władzy w czasach republiki i cesarstwa.
~~~~~
5. **Porozmawiajmy!** Spróbuj wyjaśnić, w jaki sposób sprawowanie władzy przez wielu urzędników miało uchronić państwo rzymskie przed powrotem monarchii. Czy uważasz, że tego typu rozwiązania są skuteczne? Uzasadnij swoją odpowiedź.

16. Osiągnięcia starożytnych Rzymian

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Jakie są związki cywilizacji rzymskiej z cywilizacją grecką?
- ▶ W co wierzyli Rzymianie?
- ▶ Jaką rolę odegrała łacina i czym było prawo rzymskie?
- ▶ Co budowali Rzymianie?

Na początek

Czy kiedyś byłeś / byłaś w Rzymie? Do dziś zachowało się tam dużo zabytków z czasów starożytnych. Na zdjęciu widzisz pozostałości Forum Romanum, czyli rynku. Tu koncentrowało się życie polityczne i towarzyskie miasta i państwa.

- Starożytni Rzymianie z dumą nazywali swoją stolicę Wiecznym Miastem. Jak myślisz, czy mieli rację?

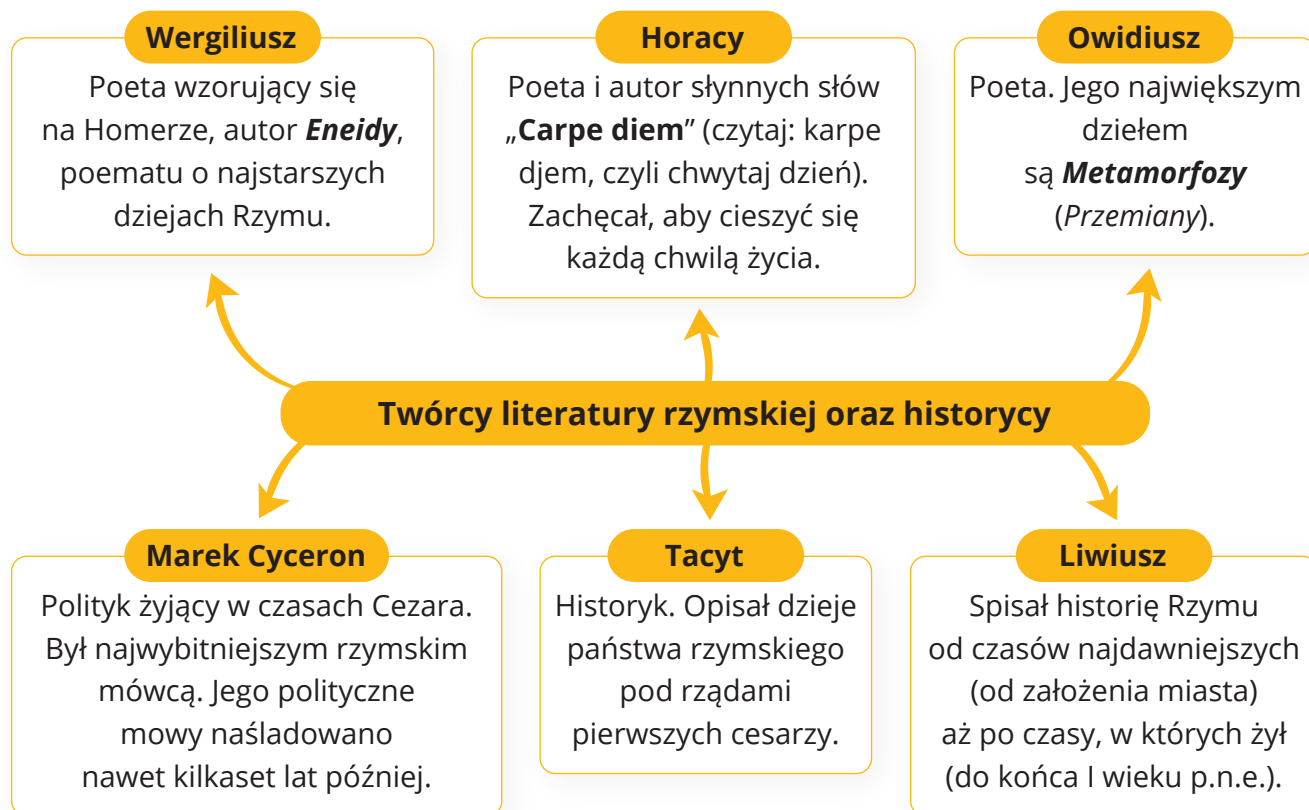

Rzymianie uczniami Greków

Wiesz już, że w wyniku podbojów pod panowaniem Rzymu znalazły się też tereny Grecji. Rzymianie, **zafascynowani grecką kulturą**, wiele z niej przejęli. Cenili grecką literaturę i filozofię, zachwycali się pięknem greckich budowli i rzeźb. Za człowieka wykształconego uważali osobę, która znała język grecki i mogła czytać w oryginale dzieła greckich uczonych. Najbogatsi obywatele rzymscy wysyłali swoje dzieci na naukę do znanych filozofów i mówców w miastach greckich.

Dzięki greckim inspiracjom w Rzymie powstały wspaniałe dzieła sztuki i literatury, rozwinęła się też filozofia. Z kolei ludy podbite przez Rzymian stopniowo przejmowały ich język, kulturę i obyczaje. Proces ten nazywamy **romanizacją**. Ośrodkami kultury rzymskiej na terenie imperium stały się zakładane przez Rzymian miasta, na przykład Londinium (Londyn), Lugdunum (Lyon) i Vindobona (Wiedeń).

Język łaciński i prawo rzymskie

Język, którym posługiwali się Rzymianie, nazywamy **łacina**. Odegrał on ważną rolę w kulturze europejskiej, ponieważ często przejmowały go podbite ludy. Język łaciński stał się podstawą niektórych współczesnych języków europejskich, na przykład włoskiego, francuskiego, hiszpańskiego. Do dziś używa się go czasem w medycynie, prawie oraz innych dziedzinach nauki. **Alfabet łaciński**, którym posługiwali się Rzymianie, w późniejszych wiekach rozpowszechnił się w Europie i na świecie. My także posługujemy się alfabetem opartym na piśmie łacińskim.

Rzymianie stworzyli bardzo uporządkowany system praw. Wiele sformułowanych przez nich reguł prawnych stanowi **podstawę prawa stosowanego w naszych czasach**. Do dzisiaj wszyscy studenci prawa zdają egzamin z prawa rzymskiego.

Wybrane zasady prawa rzymskiego

Prawo nie działa wstecz.

Obie strony [sporu] muszą zostać wysłuchane.

Nikt nie może być sędzią we własnej sprawie.

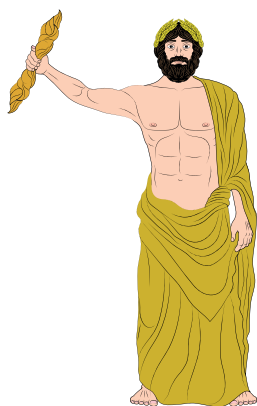
- Powiedz, jak rozumiesz każdą z wymienionych wyżej zasad. Czy twoim zdaniem są one słuszne? Uzasadnij swoją opinię.

Wierzenia Rzymian

Rzymianie, tak jak większość ludów starożytnych, wierzyli w **wielu bogów**, czyli byli politeistami. Podobnie jak Grecy, przedstawiali bogów pod postacią ludzi. Do grona najważniejszych rzymskich bóstw należeli **Jowisz**, **Junona**, **Neptun** i **Mars**.

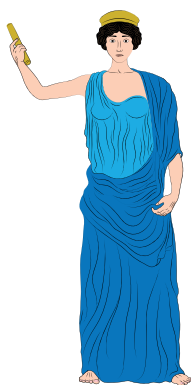
Bogowie rzymscy

Jowisz

najważniejszy z bogów, władca nieba i świata, zwierzchnik pozostałych bogów; jego atrybuty to orzeł i piorun

Junona

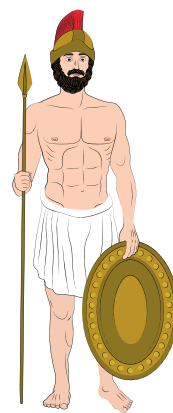
opiekunka kobiet, małżeństwa i rodziny; jej atrybutami były: paw, gęś i diadem

Neptun

bóg mórz, wód, chmur i deszczu; jego atrybutem był trójząb

Mars

bóg wojny, uważany za ojca Romulusa i Remusa; jego atrybuty to włócznia i tarcza

- Przypomnij, jak nazywali się greccy bogowie, którzy opiekowali się tymi samymi dziedzinami życia.

Warto wiedzieć

Czy wiesz, że niektóre nazwy planet Układu Słonecznego pochodzą od imion rzymskich bogów: Merkurego, Wenus, Marsa, Jowisza, Saturna i Neptuna.

- Sprawdź, jakimi dziedzinami opiekowali się ci rzymscy bogowie.

Akwedukty, mosty, drogi

Wielkim osiągnięciem rzymskich inżynierów były **akwedukty**, czyli ogromne wodociągi, które doprowadzały świeżą wodę z gór do miast. Budowano je między wzgórzami i nad dolinami rzek. Miały formę mostów, czasami bardzo wysokich. W miastach budowano też **termy**, czyli publiczne łaźnie z ciepłą i zimną wodą, w których kąpano się i odpoczywano.

Aby umożliwić komunikację między odległymi częściami imperium a jego stolicą, ułatwić handel i szybkie przemieszczanie wojsk, Rzymianie budowali niezwykle trwałe **drogi** i **mosty**. Niektóre z nich zachowały się do dzisiaj!

▲ Dzięki akweduktom ludzie w imperium rzymskim mogli korzystać z łaźni, **fontann** i czystej wody w domach. Było to ogromne udogodnienie.

- ▲ Akwedukt Pont du Gard we Francji. Ma trzy kondygnacje oparte na kamiennych łukach. Na dole odbywał się ruch pieszy i kołowy, a na górze były ułożone rury doprowadzające wodę.

- ◀ Budowa drogi rzymskiej (rysunek współczesny).
- Opisz, jak budowano drogi. Dlaczego była to ciężka praca?

▲ Via Appia – rzymska droga, której fragmenty przetrwały do dzisiaj.

Z rzymskimi drogami wiąże się popularne powiedzenie. Wiesz jakie? Odpowiedzi poszukaj w komiksie.

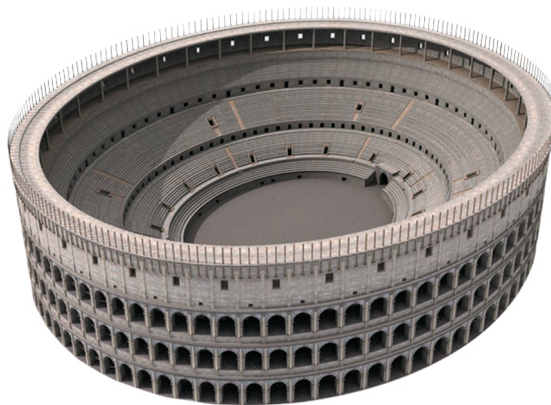

Architektura i budownictwo

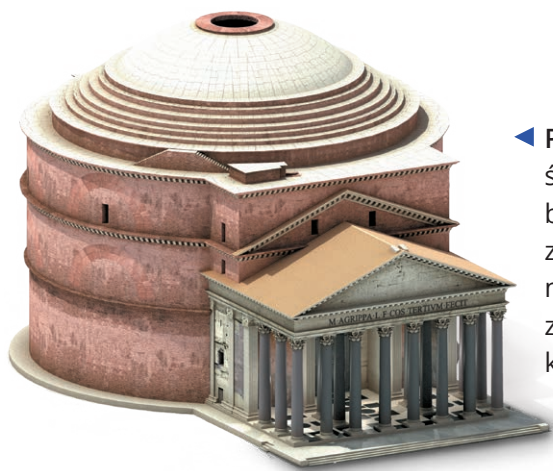
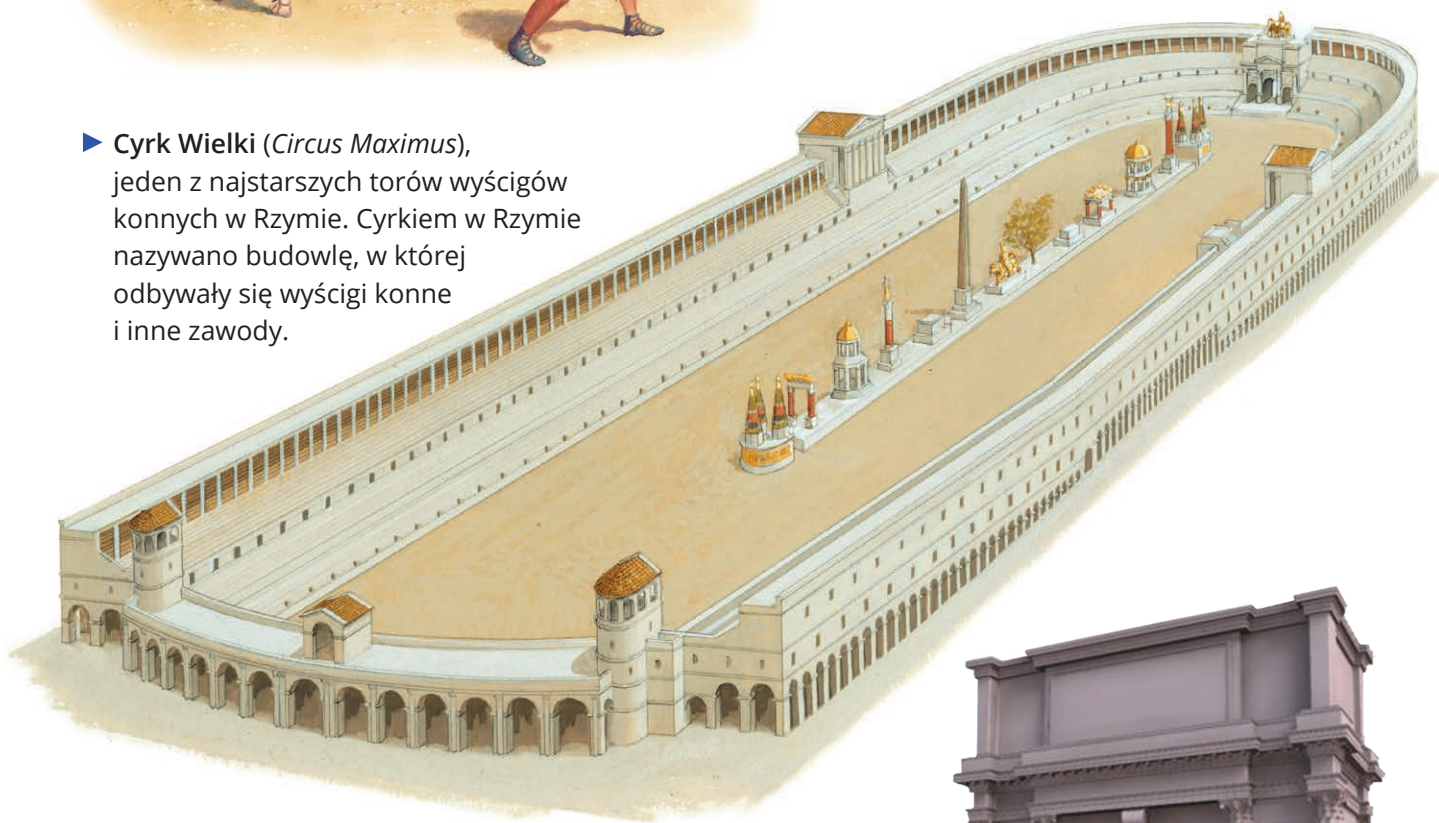
Rzymianie potrafili wznosić budynki, które przetrwały tysiące lat. Wzorowali się w tej dziedzinie na Grekach, ale udoskonalili formy i konstrukcje budowli, na przykład **łuk** i **kopułę**. Stosowali zaprawę murarską, która przypominała używany dzisiaj beton. Spajała ona kamienie i cegły. Dzięki temu powstały wspaniałe budowle, jak słynne **Koloseum**, **Panteon** i **łuki triumfalne**. Wiele wznoszonych gmachów służyło mieszkańcom. Dokonywano w nich transakcji handlowych, mieściły się tam też urzędy i sądy. Rzymska architektura stała się wzorem dla budowniczych w późniejszych epokach.

- ▶ **Koloseum**, czyli największy amfiteatr w Rzymie. W amfiteatrach odbywały się walki gladiatorów i dzikich zwierząt.

- ▶ **Cyrk Wielki (Circus Maximus)**, jeden z najstarszych torów wyścigów konnych w Rzymie. Cyrkiem w Rzymie nazywano budowlę, w której odbywały się wyścigi konne i inne zawody.

- ▶ **Panteon**, czyli świątynia wszystkich bogów. Świątynia zbudowana na planie koła została przykryta kopułą.

- ▶ **Łuk triumfalny**, czyli budowla stawiana ku czci zwycięskich wodzów. Pod łukiem przechodzili w uroczystym marszu dowodzone przez nich oddziały.

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Rzymianie czerpali z kultury starożytnych Greków.
- ▶ Językiem starożytnych Rzymian była łacina.
- ▶ Zasady prawa rzymskiego są do dziś podstawą wielu praw.
- ▶ Rzymianie zasłynęli jako architekci – udoskonalili konstrukcję łuku i kopuły.
- ▶ Świadectwem osiągnięć starożytnego Rzymu są: drogi, akwedukty, mosty, amfiteatry, cyrki. 👍

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ język łaciński (łacina)
- ▶ akwedukt
- ▶ cyrk
- ▶ termy
- ▶ łuk triumfalny
- ▶ Koloseum

Kim byli:

- ▶ Ciceron
- ▶ Tacyt

Sprawdź, co już umiesz

1. Wymień osiągnięcia cywilizacji rzymskiej. Powiedz, które z nich można uznać za najważniejsze i dlaczego.

2. Powiedz, jaką rolę w państwie rzymskim odgrywały drogi i mosty.

3. Opowiedz, na czym polegał proces romanizacji.

4. Sprawdź, co dziś oznaczają zaczerpnięte z języka łacińskiego słowa: prowincja, senat, konsul, cyrk, cenzor.

5. Porozmawiajmy! Co łączy nas ze starożytnymi Rzymianami? Poszukaj przykładów z różnych dziedzin: kultury, życia społecznego, organizacji państwa.

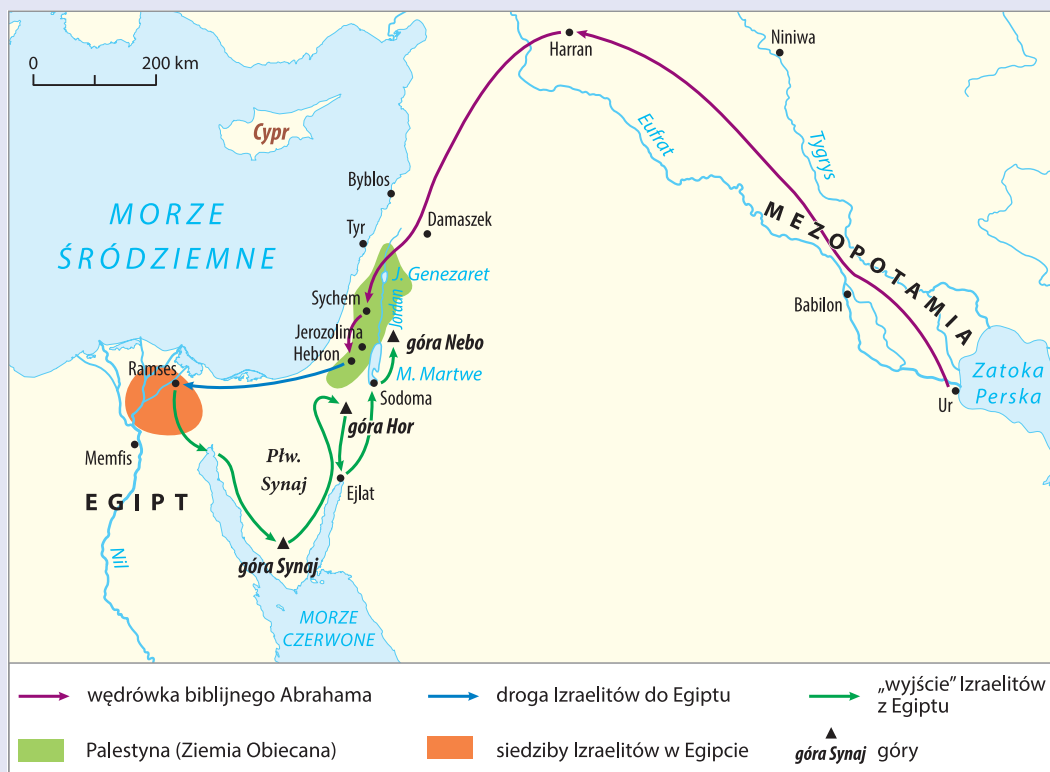
17. Narodziny chrześcijaństwa

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Co to jest religia monoteistyczna i czym jest judaizm?
- ▶ Czym są Biblia i Dekalog?
- ▶ Kiedy i w jakich okolicznościach narodziło się chrześcijaństwo?

Na początek

- ▲ Obszary, po których wędrowali biblijni bohaterowie.
- Określ położenie Palestyny względem Egiptu i Mezopotamii.

Lud Izraela – wyznawcy Jahwe

Monoteizm to wiara w jednego Boga (jedynobóstwo).

Judaizm to religia żydowska.

Wśród podbitych przez Rzym obszarów w basenie Morza Śródziemnego znalazła się też **Palestyna**. W starożytności zamieszkiwali ją **Żydzi**, zwani wówczas **Hebrajczykami**, a później także **Izraelitami**. Byli oni wyznawcami jednego Boga – **Jahwe**. Religie, której wyznawcy wierzą w jednego Boga, nazywamy **monoteistyczną**. Żydzi wierzyli, że są narodem wybranym, że Bóg zawarł z nimi przymierze i obiecał im opiekę w zamian za podporządkowanie się jego nakazom. Bóg miał również obiecać Izraelitom, że Palestyna będzie ich ojczyzną, dlatego nazywali ją **Ziemią Obiecaną**.

Biblia

Podstawą wyznawanej przez Żydów religii, zwanej **judaizmem**, jest święta księga nazywana **Biblią** (słowo to pochodzi od greckiego słowa *biblos* i oznacza księgę). Biblia opowiada dzieje Izraelitów i ich przymierza z Bogiem. Została napisana przez ludzi, ale – jak wierzyli Izraelici – pod natchnieniem Boga.

Nie wszystkie opisane w niej postaci i wydarzenia można dziś uznać za historyczne, ale archeolodzy znaleźli wiele materialnych śladów potwierdzających niektóre opowieści biblijne. Biblia jest więc też ważnym źródłem historycznym opowiadającym o życiu starożytnych Izraelitów i ludów, z którymi się zetknęli. Biblia zawiera także opowieści o **prorokach** – osobach, które potrafiły odczytać i przekazać innym wolę Boga oraz przepowiadać przyszłość.

Biblijne dzieje Hebrajczyków

Według Biblii Hebrajczycy wywodzili się od **Abrahama**, który mieszkał w Mezopotamii. Na polecenie Boga przyprowadził on swój lud do Ziemi Obiecanej (patrz: mapa na stronie 125). Dzieje Izraelitów były burzliwe. Toczyli oni wojny z sąsiednimi ludami, nie zawsze udawało im się zachować własne państwo i nie zawsze mieszkali w Palestynie. Biblia opisuje kilka wędrówek Żydów. Przez pewien czas żyli oni w Egipcie, gdzie ciężko pracowali przy wznoszeniu budowli. Udało im się stamtąd uciec pod wodzą proroka Mojżesza (patrz mapa na stronie 125).

- ◀ Biblia podaje, że podczas wędrówki z Egiptu do Palestyny, na górze Synaj, Bóg zawarł z Mojżeszem przymierze i przekazał mu kamienne tablice z dziesięcioma przykazaniami, czyli **Dekalogiem**. Umieszczono je w skrzyni nazwanej Arką Przymierza.

- Odszukaj i wskaż górę Synaj na mapie na stronie 125.

Tekst źródłowy

Fragment Dekalogu – dziesięciu przykazań

Ja jestem Pan, twój Bóg, który cię wywiódł z ziemi egipskiej, z domu niewoli.

Nie będziesz miał cudzych bogów obok Mnie! Nie będziesz czynił żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko, ani tego, co jest na ziemi nisko [...].

Nie będziesz wzywał imienia Pana, Boga twego, w błahych rzeczach [...].

Pamiętaj o dniu szabatu*, aby go uświęcić. [...] Nie będziesz [...] w dniu tym wykonywać żadnej pracy.

Czcij twego ojca i twoją matkę [...].

Nie będziesz zabijał.

Nie będziesz cudzołożył.

Nie będziesz kradł.

Nie będziesz mówił przeciw bliźniemu twemu kłamstwa jako świadek.

Nie będziesz pożałował domu twego bliźniego. [...] ani jego wołu, ani jego osła, ani żadnej rzeczy, która należy do twego bliźniego.

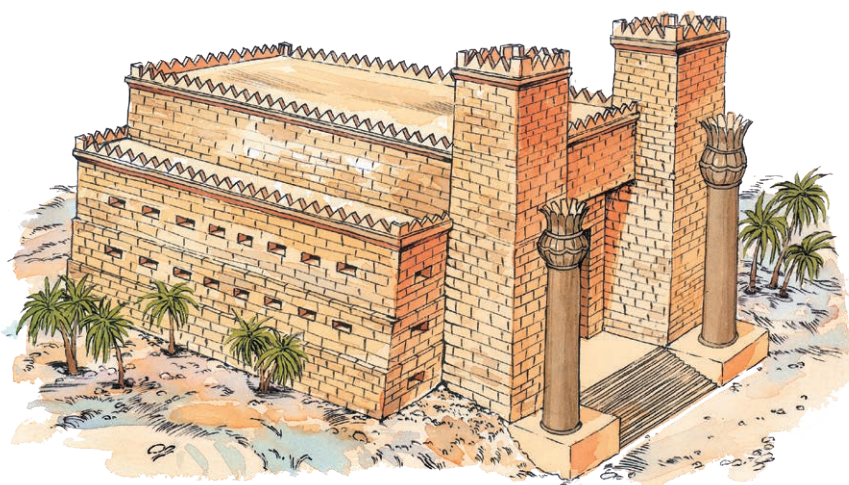
* Według kalendarza żydowskiego jest obchodzony siódmego dnia tygodnia na pamiątkę odpoczynku Boga po stworzeniu świata. Pobożni Żydzi nie powinni wtedy pracować.

● Powiedz, jakie zakazy i nakazy znajdują się w Dekalogu.

”

Warto wiedzieć

W VIII wieku p.n.e. całą Palestynę podbili Babilończycy (jeden z ludów mieszkających w Mezopotamii), a jej ludność przesiedlili do swojego państwa. Ten okres swojej historii Izraelici nazwali niewolą babilońską. Wówczas zrodziła się wśród nich wiara, że Bóg wybawi swój lud z kłopotów za pośrednictwem Mesjasza. Jego przyjsie zapowiadało wielu proroków.

▲ Świątynia Jahwe w Jerozolimie (rekonstrukcja). Świątynia została zbudowana przez króla Izraela – Salomona – w X wieku p.n.e. Przechowywano w niej Arkę Przymierza.

Palestyna za czasów Jezusa

W I wieku p.n.e. Palestynę podbili Rzymianie. Państwo żydowskie stało się częścią imperium rzymskiego – jako prowincja pod nazwą Judea. Urzędnicy rzymscy pobierali od Żydów podatki, co pogarszało sytuację i tak już ubogich mieszkańców tej prowincji. Tylko nieliczna grupa dzięki współpracy z Rzymianami powiększyła swoje majątki. Żydzi – jako wyznawcy monoteizmu – nie chcieli brać udziału w rzymskich obrzędach religijnych. Rzymskie panowanie uznali za karę za grzechy i **oczekiwali przyjscia Mesjasza**, który odbuduje królestwo Izraela i pokona jego wrogów. Zapowiedzi jego przyjscia znajdowali w Biblii, w zapisanych tam przepowiedniach proroków.

Mesjasz to wybawca, oczekiwany przez Żydów król Izraela.

W tych warunkach około 30 roku n.e. swoją działalność rozpoczął **Jezus**. Wędrował on po Palestynie wraz z grupą oddanych mu uczniów i nauczał ludzi. Przyciągał tłumy ludzi. Wielu uznało, że jest on Mesjaszem i synem Boga. Natomiast kapłani i przywódcy żydowscy odnieśli się do niego wrogo. Za ich namową Rzymianie aresztowali Jezusa, fałszywie go oskarżyli i skazali na śmierć przez ukrzyżowanie.

Nauczanie Jezusa dało początek nowej religii – **chrześcijaństwu**. Nazwa ta pochodzi od słowa **Chrystus** (po grecku *Christos*, czyli Mesjasz).

To już odkryłaś / odkryłeś

- ▶ Żydzi zamieszkiwali starożytną Palestynę.
- ▶ Żydzi wierzyli w jednego Boga, którego nazywali Jahwe; religię tę nazywamy judaizmem.
- ▶ Judaizm to religia monoteistyczna. Jej zasady zostały spisane w Starym Testamencie (części Biblii).
- ▶ W czasie niewoli Żydzi czekali na przyjście Mesjasza (wzbawiciela).
- ▶ W I wieku n.e. w Palestynie narodziła się nowa religia – chrześcijaństwo. Chrześcijanie za Mesjasza uznają Jezusa. 👍

Co oznaczają pojęcia:

- ▶ Jahwe
- ▶ judaizm
- ▶ monoteizm
- ▶ Dekalog
- ▶ Biblia
- ▶ Mesjasz

Kim byli:

- ▶ Abraham
- ▶ Mojżesz
- ▶ Jezus

Sprawdź, co już umiesz

1. Wyjaśnij, kim byli Hebrajczycy i czym była dla nich Ziemia Obiecana.
~~~~~
2. Powiedz, czym różnił się judaizm od religii innych starożytnych ludów.
~~~~~
3. Opowiedz, w jakich okolicznościach narodziło się chrześcijaństwo i jakie miało związki z judaizmem.
~~~~~
4. Wyjaśnij, czym dla wyznawców judaizmu jest Biblia.
~~~~~
5. **Porozmawiajmy!** Przeczytaj zamieszczony niżej fragment Księgi Kapłańskiej – jednej z ksiąg Starego Testamentu – i oceń, czy zapisane w nim zasady postępowania powinny być stosowane również dzisiaj. Uzasadnij swoją odpowiedź.

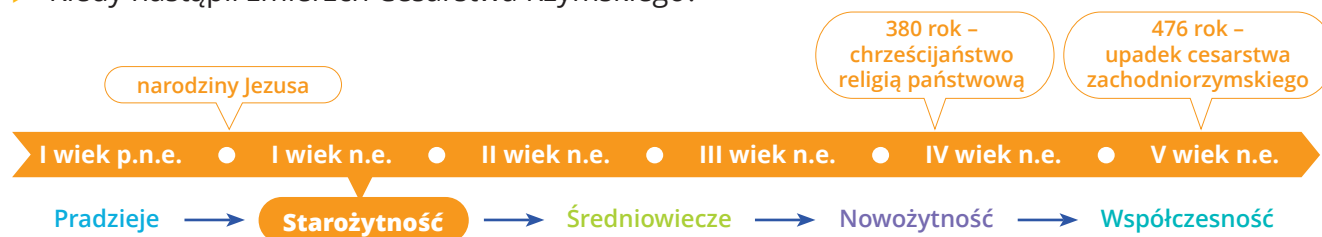
Jeżeli w waszym kraju osiedli się przybysz, nie będziecie go uciskać. [...] Nie będziecie popełniać niesprawiedliwości w wyrokach, w miarach, w wagach, w objętości.

18. Rozwój chrześcijaństwa i zmierzch starożytności

Co dzisiaj odkryjesz?

- ▶ Jak doszło do rozprzestrzenienia się chrześcijaństwa?
- ▶ Dlaczego prześladowano chrześcijan?
- ▶ Kiedy nastąpił zmierzch Cesarstwa Rzymskiego?

Na początek

Już wiesz, że wokół Jezusa gromadzili się uczniowie i zwolennicy. Jezus wybrał spośród nich 12 najbliższych współpracowników, których nazywamy **apostołami**. To oni zapamiętali i przekazywali dalej jego naukę.

- Sprawdź w dostępnych źródłach, który z apostołów jest uznawany za pierwszego biskupa Rzymu, czyli papieża.

▲ Jezus wśród apostołów, przedstawienie z XIX wieku.

Rozwój chrześcijaństwa

Wiesz już, że nazwa nowej religii – chrześcijaństwo – pochodzi od słowa Chrystus, którym zaczęto określać Jezusa. Po jego śmierci uczniowie nadal głosili jego nauki. To dzięki nim nowa religia się rozpowszechniła. To, co głosił Jezus, zostało zapisane kilkadziesiąt lat po jego śmierci. W ten sposób powstały cztery Ewangelie, czyli „Dobre Nowiny”. Chrześcijaństwo przejęło z judaizmu Dekalog i **Stary Testament** (tak nazwano żydowską Biblię). **Nowy Testament** zawiera między innymi cztery Ewangelie (opis życia i nauki Jezusa), listy Apostołów oraz Apokalipsę (wizję końca świata). **Pismo Święte**, czyli chrześcijańska Biblia, składa się z obu ksiąg: Starego i Nowego Testamentu.

Początkowo wyznawcami Chrystusa byli Żydzi mieszkający w Palestynie, ale z czasem dołączali do nich Żydzi mieszkający w miastach Cesarstwa Rzymskiego, a potem także nie-Żydzi. Było to zasługą Pawła z Tarsu, którego później nazwano Apostołem Narodów. Twierdził on, że **wyznawcą Chrystusa może zostać każdy**, nie tylko wyznawca judaizmu. Paweł założył wiele wspólnot chrześcijańskich w Azji Mniejszej i na terenie Grecji. Wstępowali do nich różni ludzie: biedni, bogaci, wolni i niewolni, mężczyźni i kobiety.

▲ Jezus Chrystus jako Dobry Pasterz, rzeźba z III wieku n.e. Ukazanie Jezusa jako Dobrego Pasterza miało podkreślać jego troskę o każdego człowieka.

Tekst źródłowy

Fragment listu Świętego Pawła do Galatów*

Bo wszyscy, którzy zostaliście ochrzczeni w Chrystusie, przyoblekliście się w Chrystusa. Nie ma już Żyda ani poganina**, nie ma już niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Jezusie Chrystusie.

* Galaci – nazwa jednego z ludów, do którego należeli wyznawcy Jezusa w Azji Mniejszej.

** Poganami chrześcijanie nazywali wyznawców innych religii, zwłaszcza politeistycznych.

- Wyjaśnij, dlaczego religia chrześcijańska była atrakcyjna dla wielu mieszkańców Cesarstwa Rzymskiego.

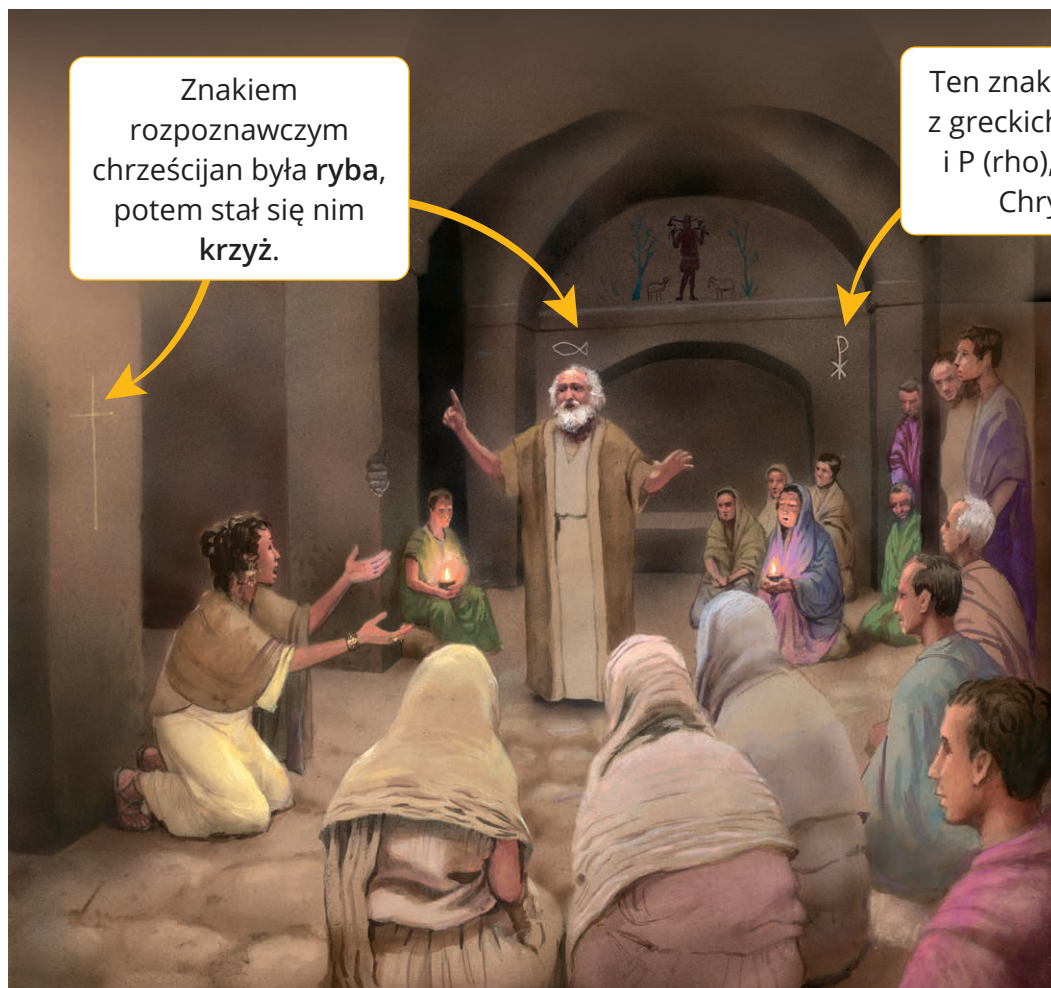
▲ Rozprzestrzenianie się chrześcijaństwa (I–IV wiek n.e.).

- Wskaż miasta, w których znajdowały się najstarsze ośrodki chrześcijaństwa (I wiek n.e.)
- Wskaż i nazwij tereny Cesarstwa Rzymskiego, na których chrześcijaństwo rozwinęło się w II i III wieku n.e.
- Do których terenów imperium rzymskiego nowe wyznanie dotarło najpóźniej? Wskaż je i nazwij.

Prześladowania chrześcijan

Liczba wyznawców Chrystusa stopniowo rosła. Chrześcijanie nie chcieli brać udziału w składaniu ofiar ku czci rzymskich bogów i cesarzy ani czcić ich posągów. W oczach Rzymian było to niedopuszczalne i mogło spowodować na Rzym zemstę bogów. Rzymianie podejrzliwie traktowali więc chrześcijan, którzy spotykali się w ukryciu. Oskarżali ich o popełnianie różnych zbrodni i domagali się ich karania.

W okresie od I do IV wieku n.e. co pewien czas dochodziło do prześladowania chrześcijan, których często karano śmiercią. Wspólnoty chrześcijańskie czciły swoich członków, którzy ponieśli śmierć za wiarę, jako **męczenników** i uznawały za ich **świętych**.

Znakiem rozpoznawczym chrześcijan była **ryba**, potem stał się nim **krzyż**.

Ten znak, utworzony z greckich liter X (chi) i P (rho), to symbol Chrystusa.

- ▶ **Pierwsi chrześcijanie** spotykali się przy sprawowaniu obrzędów religijnych w prywatnych domach lub w katakumbach (podziemnych cmentarzach).
- Sprawdź w dostępnych źródłach, dlaczego chrześcijanie przyjęli za swój znak akurat rybę.

Chrześcijaństwo religią panującą

W imperium rzymskim, mimo prześladowań, wciąż przybywało wyznawców chrześcijaństwa. Ich liczba była tak duża, że w **313** roku n.e. cesarz Konstantyn Wielki przyznał chrześcijanom swobodę kultu. W **380** roku n.e. chrześcijaństwo stało się **religią państwową**. Cesarz Teodozjusz zakazał wówczas wyznawania innych religii.

Warto wiedzieć

Czy wiesz, że chrześcijaństwo ma dziś najwięcej wyznawców na świecie. Mieszkają oni na wszystkich kontynentach. Przez wieki religia ta miała znaczenie w życiu codziennym ludzi i ukształtowała wiele ich zwyczajów i tradycji. Chrześcijaństwo stanowi, wraz z kulturą grecką i rzymską, fundament cywilizacji europejskiej.

Upadek Rzymu

Od III wieku n.e. państwo rzymskie było atakowane przez liczne plemiona barbarzyńskie. Część z nich osiedliła się na terenie cesarstwa. Obrona długich granic stawała się dla Rzymian coraz trudniejsza. Pod koniec IV wieku **cesarstwo zostało podzielone na dwie części**, by było nim łatwiej zarządzać. Od tego momentu cesarstwem **na Zachodzie** (ze stolicą w Rzymie) i cesarstwem **na Wschodzie** (którego stolicą został Konstantynopol) rządzący różni władcy. W **476 roku n.e.** upadło cesarstwo na Zachodzie. Ten rok uznaje się za **koniec epoki starożytnej**. Przetrwało cesarstwo na Wschodzie.

▲ Najazdy barbarzyńców w IV i V wieku n.e. i podział Cesarstwa Rzymskiego.

● Wskaż na mapie obszar cesarstwa zachodniorzymskiego i cesarstwa wschodniorzymskiego.

Warto wiedzieć

W 455 roku n.e. Rzym został najejchany przez jedno z plemion barbarzyńskich – Wandalów. Miasto zostało spustoszone i zniszczone. Do dziś słowo „wandal” oznacza osobę, która umyślnie niszczy czyjąś lub wspólną własność.

► Konny wojownik Wandalów (rysunek współczesny).

To już odkryłeś /odkryłeś

- Chrześcijaństwo wywodzi się z judaizmu. Wyznawcy obu religii wierzą w jednego Boga.
- Nowy Testament zawiera najważniejsze zasady religii chrześcijańskiej.
- Na początku chrześcijanie byli prześladowani w Cesarstwie Rzymskim. Z czasem zdobywali wielu nowych wyznawców.
- W IV wieku n.e. chrześcijaństwo zostało religią państwową.
- W 476 roku n.e. upadło cesarstwo na Zachodzie. Przetrwało cesarstwo wschodniorzymskie. 👍

Co oznaczają pojęcia:

- chrześcijaństwo
- poganie
- Ewangelie
- Stary Testament
- Nowy Testament

Sprawdź, co już umiesz

1. Przypomnij, co łączy religię chrześcijańską z judaizmem.
~~~~~
2. Wyłutnac, dlaczego początkowo chrześcijanie byli prześladowani w Cesarstwie Rzymskim.
~~~~~
3. Porozmawiajmy! Jak sądzisz, jakie elementy wiary chrześcijańskiej sprawiały, że przyjmowało ją wielu mieszkańców Cesarstwa Rzymskiego?

Chrześcijaństwo w starożytnym Rzymie

1. Połącz w pary podane niżej pojęcia i ich definicje. Zapisz odpowiedzi w zeszycie.

A. republika	1. tytuł monarchów (władców) imperium rzymskiego; pochodzi od imienia wodza i polityka rzymskiego Juliusza Cezara
B. imperium	2. forma państwa, w której dotyczące go decyzje podejmują obywatele, zaś władzę w ich imieniu sprawują urzędnicy wybrani na określony czas
C. monoteizm	3. święta księga wyznawców judaizmu (Stary Testament) oraz chrześcijan (Stary i Nowy Testament)
D. cesarz	4. rozległe państwo, które zarządza podbitymi terenami i narzuca im swoją władzę, a często też kulturę i prawo
E. chrześcijaństwo	5. religia monoteistyczna zapoczątkowana w I w. n.e. przez Jezusa
F. Biblia	6. inaczej jedynobóstwo, wiara w jednego Boga

---

2. Poniżej znajdują się zdania dotyczące starożytnego Rzymu. Zdecyduj, które z nich są prawdziwe, a które – fałszywe. Zapisz odpowiedzi w zeszycie.

- A.** Rzym jest położony na Półwyspie Apenińskim, w krainie Lacjum, nad rzeką Tyber.
- B.** Rzym na początku swojego istnienia był cesarstwem, później wprowadzono w nim ustrój zwany republiką.
- C.** Rzymianie wierzyli w wielu bogów (byli politeistami). Z czasem wielu z nich przyjęło chrześcijaństwo.
- D.** Armia rzymska składała się z oddziałów zwanych legionami.
- E.** Rzymianie wiele zawdzięczają cywilizacji starożytnego Egiptu.
- F.** W starożytnym Rzymie nie było niewolnictwa, wszyscy mieszkańcy państwa byli obywatelami i mieli równe prawa.

---

3. Porozmawiajmy! W jakich dziedzinach życia w naszych czasach dostrzegasz wpływ chrześcijaństwa i zasad przez nie głoszonych? Podaj przykłady.

DZIEDZICTWO STAROŻYTNOŚCI W NASZYM JĘZYKU

Dziedzictwo starożytności pozostało w naszej kulturze i kształtuje ją także dzisiaj. Dowodem na to są motywy, które pojawiają się na przykład w książkach i filmach albo powiedzenia, które funkcjonują w naszym języku. Poniżej przedstawiamy kilka z nich. Sprawdź, czy je znasz.

PIĘTA ACHILLESA

Według mitologii greckiej Achilles był jednym z herosów. Zginął pod Troją od strzały, która ugodziła go... w piętę. Dziwne, prawda? Matka Achillesa, aby zapewnić swojemu synowi odporność na ciosy, zanurzyła go w wodach rzeki Styks, oddzielającej świat żywych od krainy zmarłych. Trzymała dziecko za piętę, dlatego ta część ciała pozostała jego słabym miejscem. **Dziś wyrażenie „pięta Achillesa” lub „pięta achillesowa” oznacza czyjś słaby punkt lub słabą stronę.**

- Zastanów się, co jest twoją piętą Achillesa. Może to któryś z przedmiotów w szkole? A może masz problem z punktualnością albo z utrzymaniem porządku w pokoju? Nie musisz o tym opowiadać na forum klasy.

12 PRAC HERAKLESA

Herakles był w mitologii greckiej herosem o niezwykłej sile i wielkim sprycie. Sławę przyniosło mu wykonanie 12 prac, czyli niezwykle trudnych zadań, z którymi nie poradziłby sobie żaden człowiek. Jednym z nich było zabicie wielogłowego potwora zwanego Hydrą.

Herakles stał się symbolem kogoś o wielkiej sile i odwadze, kto nie boi się stawić czoła wyzwaniom.

DZIEL I RZĄDŹ

Rzymianie opanowali ogromne tereny w Europie, północnej Afryce oraz Azji. Jak im się udało zdobyć i utrzymać panowanie na tak wielkim obszarze? Oprócz doskonałej armii mieli też świetny pomysł. **Wobec swoich przeciwników stosowali zasadę „dziel i rządź” – tak doprowadzali do konfliktów między nimi.** Skłócone ludy nie potrafiły ze sobą współpracować, dzięki czemu Rzymianom łatwiej było je pokonać i nimi rządzić.

- Czy dostrzegasz dziś stosowanie zasady „dziel i rządź” na przykład w szkole lub wśród koleżanek / kolegów? Odpowiedź poprzyj przykładami.

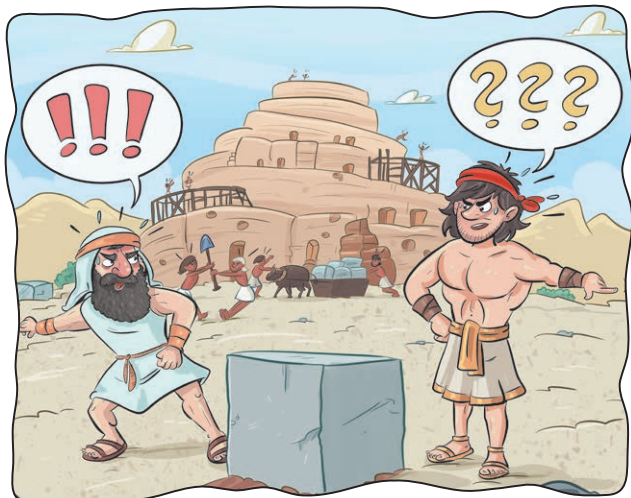

WIEŻA BABEL

W Biblii można znaleźć opowieść o tym, jak ludzie postanowili wznieść budowlę sięgającą aż do nieba. Nazwano ją wieżą Babel. Pycha budowniczych rozgniewała Boga, który pomieszał ludziom języki. Budowniczowie, mówiący różnymi językami, nie mogli się ze sobą porozumieć i nie dokończyli dzieła.

Dziś, jeśli znajdziesz się w miejscu, w którym są przedstawiciele wielu narodów, możesz powiedzieć:

„Tu jest wieża Babel”.

WALKA DAWIDA Z GOLIATEM

Ta opowieść również pochodzi z Biblii. Do walki z olbrzymim, silnym wojownikiem Goliatem stanął młody żydowski pasterz – Dawid. Teoretycznie był bez szans, ale udało mu się pokonać olbrzyma za pomocą kamienia wystrzelonego z procy. Dziś mówimy o walce Dawida z Goliatem, kiedy siły walczących stron nie są równe.

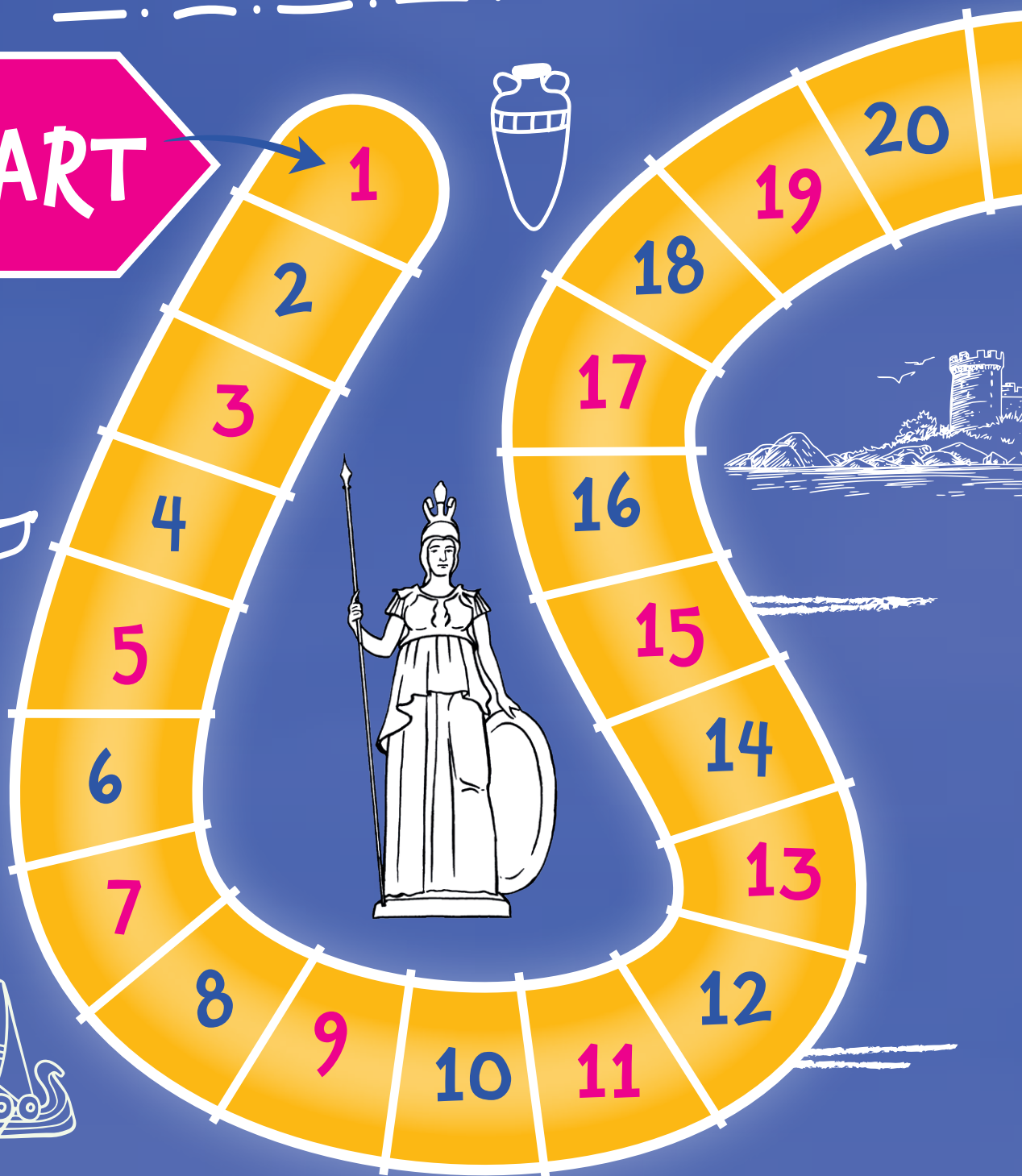
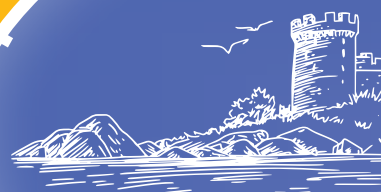
Wiemy, że ten, kto jest silniejszy, nie zawsze musi wygrać.

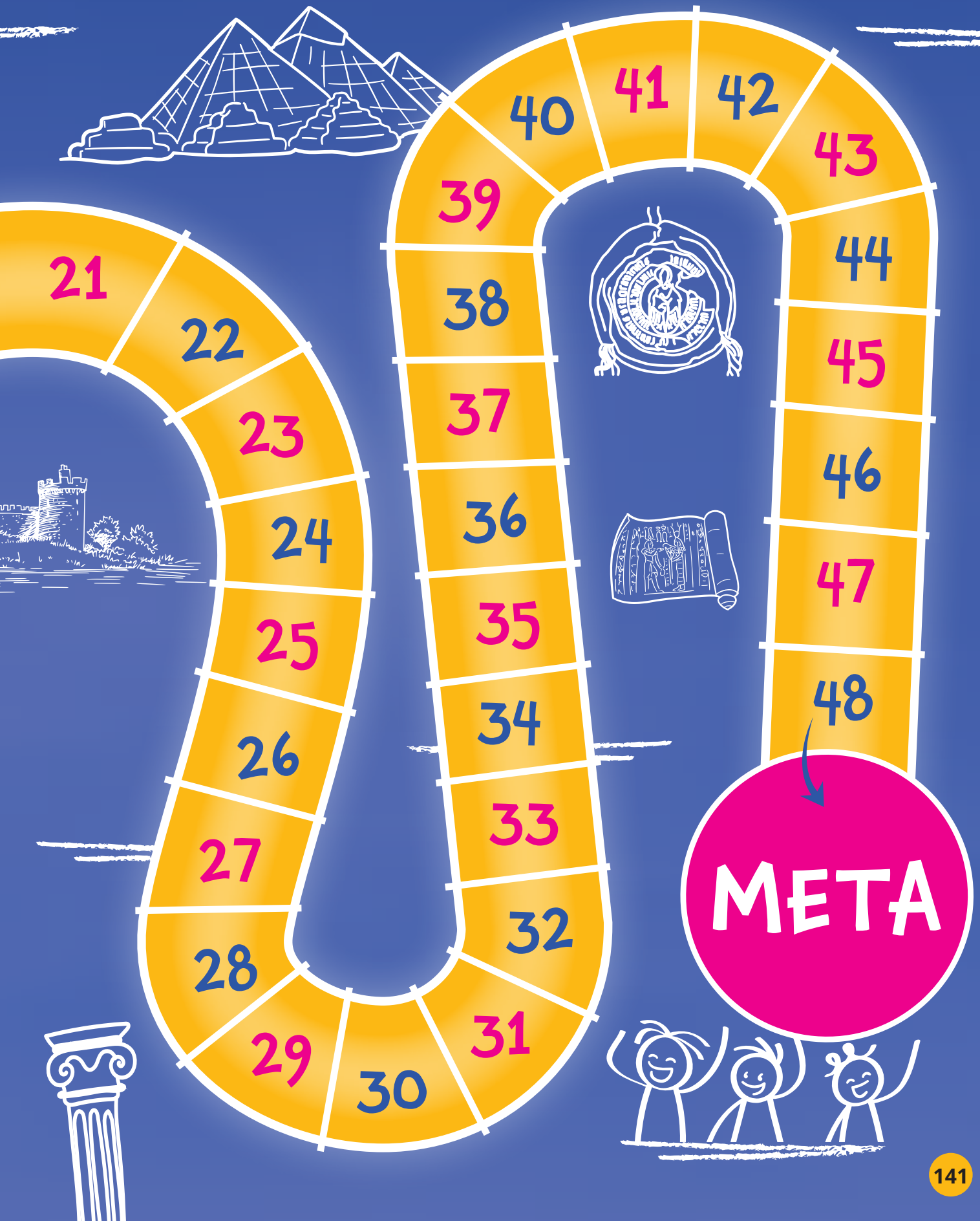

GRA EDUKACYJNA

WYŚCIG ODKRYWCÓW

GRA EDUKACYJNA

WYŚCIG ODKRYWCÓW

- ▶ Podzielcie się na grupy cztero- lub pięcioosobowe. Każda grupa niech wybierze jedną osobę, która będzie prowadzącym i będzie odczytywać pytania.
- ▶ Przygotujcie pionki dla graczy i kostkę do gry dla każdej grupy.
- ▶ Jeden egzemplarz podręcznika wykorzystajcie jako planszę, z innego będziecie odczytywać pytania.
- ▶ Postawcie swoje pionki na polu Start.
- ▶ Gracze kolejno rzucają kostką. Liczba oczek oznacza numer zestawu, z którego będzie pochodziło pytanie. Prowadzący odczytuje pierwsze pytanie z wylosowanego zestawu. W kolejnych turach odczytywane są kolejne pytania, na które jeszcze nikt nie udzielił odpowiedzi.
- ▶ Prowadzący sprawdza w kluczu na stronie 148, czy odpowiedź jest prawidłowa. Jeśli tak, gracz przesuwa swój pionek o cztery pola do przodu. Jeśli odpowiedź jest błędna lub gracz nie udzielił odpowiedzi, cofa swój pionek o dwa pola.
- ▶ Gra kończy się w momencie, kiedy jeden z graczy dotrze do mety. Pamiętajcie, żeby dokończyć kolejkę, aby każdy gracz mógł odpowiedzieć na taką samą liczbę pytań. Może się okazać, że zwycięzców będzie więcej.
- ▶ Jeśli zabraknie pytań, a nikt nie ukończy gry – wygrywa osoba, której pionek znajduje się najbliższej mety.
- ▶ Zagrajcie jeszcze raz, a rolę prowadzącego niech przejmie inna osoba.

Uwaga!

Jeśli chcecie, możecie wspólnie z nauczycielem ułożyć po kilka dodatkowych pytań do każdego zestawu. Zapiszcie je na kartce lub na tablicy. Nie zapomnijcie o przygotowaniu odpowiedzi i zapisaniu ich na osobnej kartce.

Dla ułatwienia pracy prowadzącym warto skserować zestawy pytań. Prowadzący będą mogli wykreślać z kartki wykorzystane pytania.

Gdy wyrzucisz 1

1. Mówi się o nim, że jest ojcem historii.
2. Sławny wódz rzymski, od jego imienia pochodzi wyraz cesarz.
3. Są nimi: flaga, godło i hymn.
4. Tak nazywano tereny podbite przez Rzym.
5. Osoby, które łączą więzy krwi, mają wspólnego przodka.
6. Nazwa procesu przyjmowania przez ludy podbite kultury i sposobu życia Rzymian.
7. Przeciwnieństwem osiadłego trybu życia jest tryb...
8. Rzymski bóg mórz i oceanów.

Gdy wyrzucisz 2

1. Dzielą się na materialne (pisane i niepisane) i niematerialne (np. tradycja i język).
2. Tak określamy jednym wyrazem dziesięć przykazań.
3. Tak nazywali swoją krainę starożytni Grecy.
4. Kraina położona między Tygrysem i Eufratem.
5. Nazwa rzymskiej świątyni poświęconej wszystkim bogom.
6. Zajmuje się badaniem historii rodów i rodzin oraz powiązań między jej krewnymi i powinowatymi.
7. Święta księga wyznawców chrześcijaństwa.
8. Tak nazywamy obrazkowe pismo egipskie.

Gdy wyrzucisz 3

1. Termin oznaczający potężne państwo, które powstało dzięki podbojom.
2. Nauka, która bada dawne i współczesne sposoby obliczania czasu.
3. Tak nazywano rzymskie łaźnie publiczne.
4. Jest uznawany za ojca medycyny.
5. Postawa człowieka, który dba o swoją ojczyznę.
6. Najważniejszy z rzymskich bogów.
7. Od jego imienia nazywa się pierwszy w historii kodeks prawa.
8. Imię cesarza, który ogłosił chrześcijaństwo religią państwową.

Gdy wyrzucisz 5

1. Imię najważniejszego boga Greków.
2. Ustrój, który narodził się i rozkwitł w V wieku p.n.e. w starożytnych Atenach.
3. Imię cesarza, który przyznał chrześcijanom prawo do swobody kultu.
4. Jeden z największych filozofów greckich, nosił imię na A.
5. Nazwa oddziału wojsk rzymskich.
6. Tak nazywano władców Egiptu.
7. Wydzielone i oznaczone granicami terytorium, na którym mieszkają ludzie. Ma ono niezależną władzę i państwo.
8. Tak nazywano w Grecji czteroletni okres między kolejnymi igrzyskami.

Gdy wyrzucisz 4

1. Doprowadzano nimi wodę do rzymskich miast.
2. Tak nazywamy państwa-miasta w starożytnej Grecji.
3. Czas liczony od niezwykle ważnego wydarzenia w historii ludzkości.
4. Nazwa języka, którym posługiwali się starożytni Rzymianie.
5. Imię pierwszego cesarza rzymskiego.
6. Forma ustroju w starożytnym Rzymie, kiedy władzę w państwie sprawowali wybierani urzędnicy.
7. Rozpoczęła się około 8 tysięcy lat p.n.e. na obszarze Żyznego Półksiężycu.
8. Tak nazywamy religie, których wyznawcy czczą jednego boga.

Gdy wyrzucisz 6

1. Rzymski bóg wojny.
2. Tak nazywamy religie, których wyznawcy czczą wielu bogów.
3. Zajmuje się odkrywaniem śladów przeszłości podczas wykopalisk.
4. Nazwa góry, na której według Greków mieszkali bogowie.
5. Najsłynniejszy grecki strateg, żył w V w. p.n.e.
6. Stolica Cesarstwa Wschodniorzymskiego.
7. Otrzymał od Boga 10 przykazań.
8. Egipt nazywano jego darem.

ZAGADKI

1. Ludom starożytnego Wschodu zawdzięczamy wiele praktycznych umiejętności, między innymi liczenie. Wykorzystaj tę umiejętność i sprawdź, czy uda ci się rozwiązać zagadkę przygotowaną przez Olę i Janka. Dwaj **starożytni rolnicy** hodowali **konie, krowy i kury**. Zapytani o liczbę zwierząt w swoich zagrodach, jako ludzie lubiący zagadki, nie odpowiedzieli wprost. **Egipcjanin** powiedział, że jego zwierzęta mają dwa rogi, cztery głowy i 12 nóg. **Mieszkaniec Mezopotamii** stwierdził, że w jego zagrodzie jest 14 nóg, są też cztery rogi i cztery głowy. Jakie zwierzęta i po ile sztuk ma każdy z nich w swojej zagrodzie?

Podpowiedź: zacznij od ustalenia, które z wymienionych zwierząt mają rogi. Możesz zrobić na kartce schematyczne rysunki zwierząt.

2. **Odczytaj szyfr!** Najpierw poznaj sposób na szyfrowanie wiadomości wynaleziony przez greckiego historyka Polibiusza (żył w II wieku p.n.e.). Jego szyfr był używany do kodowania wiadomości jeszcze w XX wieku n.e.

Zakodowana wiadomość składa się z ciągu dwucyfrowych liczb. Aby ją odczytać, trzeba odszukać litery w diagramie zwanym **szachownicą Polibiusza** – widzisz go poniżej. Pierwsza cyfra w każdej liczbie to numer kolumny, druga to numer wiersza. Przykład: 23 to litera M (kolumna numer 2, wiersz numer 3). Tak wygląda zaszyfrowane słowo „historia”.

32/42/34/44/43/24/42/11

H I S T O R I A

Wiersz \ Kolumna					
	1	2	3	4	5
1	A	B	C	D	E
2	F	G	H	I/J	K
3	L	M	N	O	P
4	Q	R	S	T	U
5	V	W	X	Y	Z

- Odczytaj zaszyfrowane poniżej hasła i wyjaśnij ich znaczenie.

43/13/42/23/53/42/11/41/11

41/51/23/11/22/43/22/42/11

- Zasyfruj na kartce imię wybranej postaci, którą znasz z lekcji historii, i przekaz do odkodowania koleżance lub koledze.

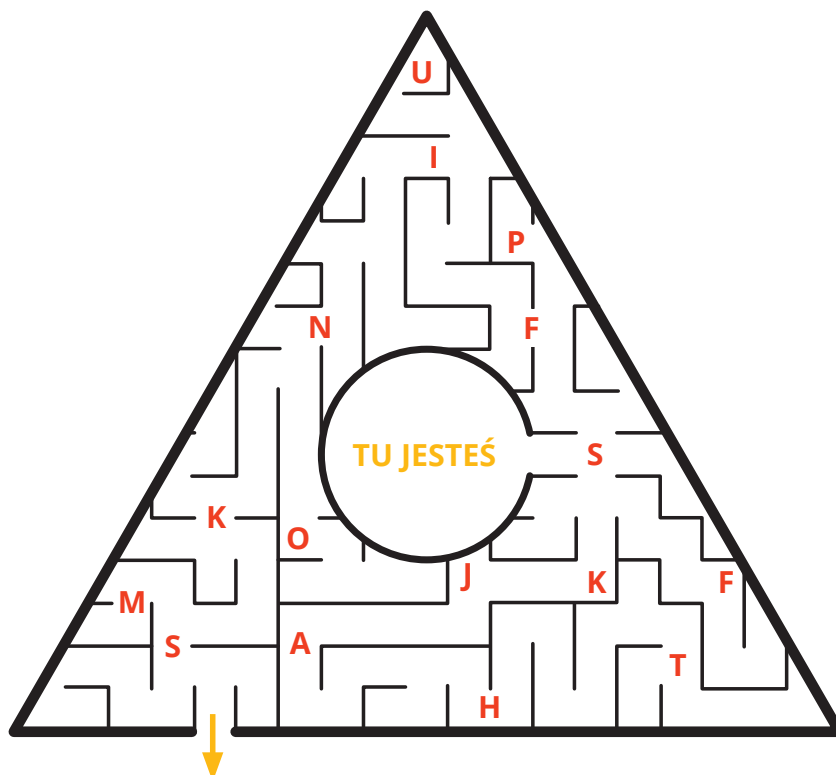
3. Sąsiedzi. Ola i Janek przygotowali dla ciebie łamigłówkę. Sprawdź, czy dasz radę ją rozwiązać. Popatrz na trzech ludzi na ilustracji. Są to: wojownik, kupiec i rolnik. Jeden z nich mieszka w osadzie nad rzeką, drugi – nad jeziorem, a trzeci – w dolinie między górami. Kto jest kim i kto gdzie mieszka? To właśnie musisz odgadnąć. Pomogą ci podane niżej informacje – przeczytaj je uważnie i spróbuj powiązać je w całość.

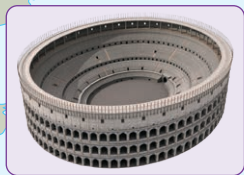
Rolnik stoi na lewo od wojownika i na prawo od kupca. Mieszkaniec osady położonej w dolinie stoi na prawo od mieszkańca osady nad rzeką. Sąsiadem mieszkańca osady położonej w dolinie nie jest mieszkaniec osady na jeziorem.

Rada: narysuj w zeszycie trzy postaci i pod każdą z nich zapisuj właściwe informacje.

4. Wyjście z piramidy. Ola i Janek wybrali się na wycieczkę do Egiptu. Zwiedzali wnętrze piramidy, widzieli komorę grobową faraona. Wzięli też udział w grze terenowej i próbowali odkryć tajemne hasło i znaleźć wyjście na zewnątrz. Podążaj śladami rodzeństwa i znajdź wyjście z piramidy. Litery, które znajdziesz po drodze, utworzą hasło. Zapisz je w zeszycie i wyjaśnij jego znaczenie.

- B. i H. BOŚNIA I HERCEGOWINA
- CZ. CZARNOGÓRA
- K. KOSOVO
- LI. LIECHTENSTEIN
- LU. LUKSEMBURG
- M.P. MACEDONIA PÓŁNOCNA
- S.M. SAN MARINO
- W. WATYKAN

WSPÓŁCZESNE PAŃSTWA W EUROPIE, NA BLISKIM WSCHODZIE I W AFRYCE PÓŁNOCNEJ

ODPOWIEDZI DO PYTAŃ Z GRY „WYŚCIG ODKRYWCÓW”

Gdy wyrzucisz 1

1. Herodot
2. Juliusz Cezar
3. Symbole państwowe
4. Prowincje
5. Krewni
6. Romanizacja
7. Koczowniczy / wędrowny / nomadyczny
8. Neptun

Gdy wyrzucisz 4

1. Akwedukty
2. Polis
3. Era
4. Łacina, język łaciński
5. Oktawian August / Oktawian
6. Republika
7. Rewolucja neolityczna
8. Monoteizm / religie monoteistyczne

Gdy wyrzucisz 2

1. Źródła historyczne
2. Dekalog
3. Hellada
4. Mezopotamia
5. Panteon
6. Genealogia
7. Biblia
8. Hieroglify

Gdy wyrzucisz 5

1. Zeus
2. Demokracja
3. Konstantyn
4. Arystoteles
5. Legion
6. Faraon
7. Państwo
8. Olimpiada

Gdy wyrzucisz 3

1. Imperium
2. Chronologia
3. Terminy
4. Hipokrates
5. Patriotyzm
6. Jowisz
7. Hammurabi
8. Teodozjusz

Gdy wyrzucisz 6

1. Mars
2. Politeizm / religie politeistyczne
3. Archeolog
4. Olimp
5. Perykles
6. Konstantynopol
7. Mojżesz
8. Nil

Źródła ilustracji i fotografii

Okladka: s. 1 (maska Tutenchamona) Yasser Badr/500px Unreleased/Getty Images

Tekst główny: s. 5 (zegar) blackred/E+/Getty Images; s. 6 (dzieci) Roman Samborskiy/Shutterstock.com; s. 7 (pierwszy telefon) Antonio Nardelli/Shutterstock.com, (pomarańczowy telefon) specnaz/Shutterstock.com, (telefon z kablem) Aroonsak/Shutterstock.com, (telefon komórkowy) studioZEVS/Shutterstock.com, (pierwszy samochód) S. Candide/Shutterstock.com, (samochód z dwudziestolecia) K.A.Willis/Shutterstock.com, (samochód współczesny) rzymuR/Shutterstock.com; s. 8 (korona i łódź) Ribkhan/Shutterstock.com; s. 9 (rysunki) Ewa Olejnik, (Klio) Marie-Lan Nguyen (2006)/Wikipedia [Public Domain]; s. 11 (zegar słoneczny) Darq/Shutterstock.com, (zegar świecowy) Science Museum/Science & Society PL/East News, (klepsydra) Lunarts Studio/Shutterstock.com, (zegar mechaniczny) Pavel Kirichenko/Shutterstock.com, (zegar cyfrowy) Sergii Korolko/Shutterstock.com, (chłopiec) ViDi Studio/Shutterstock.com; s. 14 (dłoń) Sergey Mastepanov/Shutterstock.com, (zegar Azteków) Witold Skrypczak/Alamy/BE&W; s. 16 (neandertalczyk) Esin Deniz/Shutterstock.com, (Hatszepsut) Schwarz Bruce/The Metropolitan Museum of Art, (Regelinda) mauritius images GmbH/Alamy Stock Photo/BE&W, (Napoleon) Public Domain, (astronauta) Dima Zel/Shutterstock.com; s. 17 (rysunek) Jerzy Kozień; s. 18 (budowla) Em Campos/Shutterstock.com, (reklama) Public Domain, (samochód) JjLouis/iStock/Getty Images Plus; s. 19 (miniatura) Public domain, (posążek) The Bridgeman Art Library/PhotoPower, (gramofon) Dja65/Shutterstock.com, (obraz) stevemart/Shutterstock.com, (pamiętnik) Biblioteka Narodowa [Public Domain], (klasa szkolna) Public Domain; s. 20 (komiks) Krzysztof Kałucki; s. 21 (skansen) Krzysztof Gach/Shutterstock.com, (muzeum) Robert Gucman/WSiP, (archiwum) artkamalov/Shutterstock.com, (stanowisko archeologiczne) Gorodenkoff/Shutterstock.com, (archiwum historii mówionej) Bob Daemrlich/Alamy Stock Photo/BE&W, (zamek) kirych/Shutterstock.com, (galeria sztuki) Tupungato/Shutterstock.com, (biblioteka) anvodak/iStockphoto/Getty Images; s. 22 (szkuta na obrazie) Public Domain, (szkuta z Czerska) Joanna Borowska/Forum, (zboże) Lakeview Images/Shutterstock.com, (beczka) Roman Chekhovskoi/Shutterstock.com, (smoła) Nazaruk Nazar/Shutterstock.com, (drewno) Emilio100/Shutterstock.com, (tło) Wojmac/Shutterstock.com, (szkuta – rekonstrukcja) Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku; s. 23 (zdjęcie chłopca z indykiem) DNY59/E+/Getty Images, (ziemniaki) itor/Shutterstock.com, (smartfon) avni design/Shutterstock.com; s. 25 (dziewczynka) Krakenimages.com/Shutterstock.com, (wskaźnik) ViDi Studio/iStockphoto/Getty Images, (atlas) reprodukcja; s. 27 (Kraków) mairu10/Shutterstock.com; s. 29 (pieczęć) Sławomir Skyśkiewicz, (zamek) only_vector/Shutterstock.com, (zegar, klepsydra, budzik) Uncle Leo/Shutterstock.com; s. 30 (hełm) bkp/Shutterstock.com, (inskrypcja rzymska) BlackMac/Shutterstock.com, (portret Ignacego Krasickiego) Gawryszewska Elżbieta/Muzeum Narodowe w Warszawie, (gazeta) Biblioteka Narodowa [Domena publiczna], (rower) bodrumsurf/Shutterstock.com; s. 31 (smok wawelski) Cristi Popescu/Shutterstock.com; s. 32 (zegarek) Vladimir Mucibabic/Shutterstock.com, (młynek do kawy) gallofoto/Shutterstock.com, (odznaka) Jacek Halicki, (maszyna do pisania) Militarist/Shutterstock.com, (stare narty) Robirensi/Shutterstock.com, (opaska) Grażyna Bryk/WSiP, (zdjęcie) PAP/Longin Wawryniewicz, (notatki) Leszek Kasprzak/Forum; s. 34 (drzewo genealogiczne) Earlene Grant/Shutterstock.com; s. 35 (zdjęcie małżonków) KUCO/Shutterstock.com, (akt ślubu) Alamy Stock Photo/BE&W; s. 36 (mikrofon i laptop) anggapajar23/Shutterstock.com, (chłopiec) Pixel-Shot/Shutterstock.com, (tablica korkowa) Breaking The Walls/Shutterstock.com; s. 40 (Niedziela Palmowa) Jacek Babel/Agencja Wyborcza.pl, (szopka krakowska) mariusz.ks/Shutterstock.com, (smok), Fotokon/Shutterstock.com, (dom z Kaszub) Dobrosława Szulc/Shutterstock.com, (dom z Zalipia) merc67/iStockphoto/Getty Images, (Złota Kaczka) Marcin-linfernum/Shutterstock.com; s. 41 (Zamek Królewski) Mateusz Kuca/Shutterstock.com, (zamek w Gdańsku) naturewithhuman/Shutterstock.com, (stroje: kujawski, krakowski, lubelski) Piotr Ratajski/overline/WSiP/Zdjęcia figur w kostiumach ludowych z udziałem Dziecięcego Zespołu Pieśni i Tańca Varsovia pod kierunkiem artystycznym Jarosława Janiaka, (piernik) barmalini/Shutterstock.com, (oscypek) etienne voss/iStockphoto/Getty Images, (rogał) Katarzyna Golembowska/Shutterstock.com; s. 42 (komiks) Krzysztof Kałucki; s. 44 (Katedra Mariacka) Travel Drawn/Shutterstock.com; s. 46 (ręka) Oleksandranasovskiy/Shutterstock.com; s. 47 (wciąganie flagi) PAP/Leszek Szymański; s. 49 (flaga) Milena Lachowicz/Shutterstock.com, (godło) Atlaspix/Shutterstock.com, (Mazurek Dąbrowskiego) Public Domain, (sportowcy) Andrzej Iwanczuk/REPORTER, (bandera) Fotokon/Shutterstock.com; s. 49 (konstytucja) Wikipedia [Public Domain], (szabla) Daniel de Latour, (kotylion) Marta Krzywicka; s. 51 (rodzina) HANAMURAdesign/Shutterstock.com, (dzieci z chorągiewkami) Rudie Strummer/Shutterstock.com; s. 53 (głowa Nefertiti) tkachuk/Shutterstock.com; s. 54 (dziewczynka) LightFieldStudios/iStockphoto/Getty Images, (chłopiec) Serge-Kazakov/iStockphoto/Getty Images, (malowidło z jaskini) Charbonnier Thierry/Shutterstock.com; s. 55 (rozpalanie ognia) Anna Dłużewska/zespół WSiP, (detal) QA International/Science Source/BE&W, (pięściak 1) Dima Moroz/Shutterstock.com, (pięściak 2) Wlad74/iStockphoto/Getty Images, (pięściak 3) MarVal/iStockphoto/Getty Images, (grot strzały 1) Dima Moroz/Shutterstock.com, (grot strzały 2) Dima Moroz/Shutterstock.com; s. 56 (polowanie na mamuta) Wojciech Siwik; s. 57 (neolityczne zajęcia) Look and Learn/Bridgeman Images/PhotoPower, (kłosy pszenicy) Kovaleva_Ka/Shutterstock.com, (neolityczne naczynie) Mary Evans/P. Rotger/Iberfoto/BE&W; s. 58 (Catal Huyuk) Paweł Moszczyński; s. 61 (ziggurat) Scala/DeAgostini/PhotoPower; s. 62 (Babilon) Dorling Kindersley RF/Getty Images; s. 63 (tabliczka z pismem klinowym) RMN/Droits réservés/BE&W,

(rylec) Science Photo Library/EAST NEWS, (hieroglify) Comstock/WSiP, (rysunki) Krzysztof Kałucki, (pisma) WSiP; s. 64 (Hammurabi ze steli) Lewandowski/RMN/BE&W, (fragment Sztandaru z Ur) IAM Ltd/WORLD HISTORY ARCHIVE/BE&W; s. 65 (komiks) Krzysztof Kałucki; s. 66 (Mohendź Daro) Alexela/Shutterstock.com, (zabudowa Mohendź Daro – rekonstrukcja) Scala/DeAgostini/PhotoPower, (pismo obrazkowe) Scala/DeAgostini/PhotoPower; s. 67 (chińskie znaki) Pmx/Wikipedia [Public Domain], (chińskie malowidło) Bridgeman Images/PhotoPower, (Wielki Mur Chiński) Hung Chung Chih/Shutterstock.com; s. 69 (nawadnianie pól) Marek Szyszko; s. 70 (faraon) Daniel Rudnicki; s. 71 (głowa Neferteti) tkachuk/Shutterstock.com, (piramida) Marek Szyszko; s. 72 (Re, Anubis, Horus, Ozyrys) tan_tan/Shutterstock.com, (Izyda) GN.Studio/Shutterstock.com, s. 73 (zbiór papirusu) Wiesław Dojlidko; s. 74 (mumifikacja) PDX/Science Photo Library/East News, (sarkofag faraona Tutenchamona) PAP/EPA/Andreas F. Voegelin, (grobowiec Tutenchamona) Daniel Rudnicki; s. 75 (Sfinks i piramida) Tutenchamona, (tło budowy piramidy) Michał Suffczyński, (piramida) Maciej Tomala; s. 76 (maska faraona) Yasser Badr/500px Unreleased/Getty Images; s. 77 (rysunki) Krzysztof Kałucki, (piramida) JosepPerianes/Shutterstock.com; s. 79 (Dyskobol) RM Images/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 81 (krajobraz) photograph of beauty and mystery/Getty Images, (grecki statek handlowy) Alamy Stock Photo/BE&W; s. 83 (gałązka z oliwkami i dzban na oliwę) Jonalbro/Shutterstock.com; s. 84 (Athena) Wojciech Siwik; s. 85 (port) Aerial-motion/Shutterstock.com, (kolumna) vectortatu/Shutterstock.com; s. 86 (waza) CPA Media Pte Ltd/Alamy Stock Photo/BE&W; s. 87 (rysunek) Krzysztof Kałucki; s. 88 (hoplita, cudzoziemiec, kobieta, niewolnik) Hoika Mikhail/Shutterstock.com; s. 90 (agora ateńska) Look and Learn/Bridgeman Images/PhotoPower, (widok na Akropol) PhotoStock/WSiP; s. 91 (obrazy zgromadzenia) Marek Szyszko, (Perykles) Jastrow (2006)/Wikipedia [Public Domain], (Aspazja) Jastrow (2006)/Wikipedia [Public Domain]; s. 92 (strakon 1) Giovanni Dall'Orto/Wikipedia, (ostrakon 2) Nimatallah/akg-images/BE&W, (ostrakon 3) akg-images/BE&W, (ostrakon 4) Giovanni Dall'Orto/Wikipedia; s. 94 (góra Olimp) dbencek/E+/Getty Images, (greccy bogowie) Marek Szyszko; s. 96 (komiks) Krzysztof Kałucki; s. 97 (teatr) Julian Matulaniec/WSiP, (maska 1) MARKA/Alamy/BE&W, (maska 2) Lefteris Papaulakis/Shutterstock.com; (grecki aktor) RMN/Agence Bulloz/BE&W; s. 98 (rzut dyskiem) RMN (Musée du Louvre)/Les frères Chuzeville/BE&W, (rzut oszczepem) Science History Images/Alamy Stock Photo/BE&W, (skok w dal), (biegi) WORLD HISTORY ARCHIVE/BE&W, (wyścigi rydwanów) RMN (Musée du Louvre)/Hervé Lewandowski/BE&W, (zapasy) akg-images/BE&W; s. 99 (flaga olimpijska) Alexey V Smirnov/Shutterstock.com, (zniszcz olimpijski) George Panagakis/Zuma Press/Forum; s. 100 (rysunek) Krzysztof Kałucki; s. 101 (Tales, Pitagoras, Sokrates, Plato, Arystoteles) AsilMasterpiece/Shutterstock.com, (w greckiej szkole) Peter Connolly/AKG-Images/BE&W; s. 102 (posąg Ateny Partenos) Ann Ronan Pictures/BE&W, (Partenon) Adam Crowley/PhotoDisc/FPM; s. 103 (Dyskobol) RM Images/Alamy Stock Photo/BE&W, (waza) BRITISH MUSEUM/BE&W, (hoplici) Peter Connolly/akg-images/BE&W; s. 104 (pomnik Leonidasa) Lefteris Papaulakis/Shutterstock.com, (w szkole greckiej) Peter Connolly/AKG-Images/BE&W, (biegnąca Spartanka) Bridgeman Images/PhotoPower; s. 106 (świątynia, statek, winogrona) Jonalbro/Shutterstock.com; s. 108 (rysunki) Devita ayu silvianingtyas/Shutterstock.com; s. 109 i 110 (wilczyca z bliźniakami) Jastrow (2006)/Wikipedia [Public Domain]; s. 111 (moneta rzymska) Photo12/BE&W; s. 112 (sala senatu) Look and Learn/Bridgeman Images/PhotoPower; s. 113 (plakietka niewolnika) s/PhotoPower; s. 114 (głowa Cezara) Kamira/Shutterstock.com, (Oktawian August) Asier Villafranca/Shutterstock.com; s. 116 (rzymski legionista i rzymski obóz) Marek Szyszko, (formacja żołnierzy) Regien Paassen/Shutterstock.com, (taran) Peter Connolly/AKG-Images/BE&W, (balista) JPN/Science Photo Library/East News; s. 118 (Forum Romanum) Motordigitaal/Shutterstock.com; s. 120 (bogowie rzymscy) Darko Mlinarevic/iStockphoto/Getty Images; s. 121 (akwedukt) B_K_Design/Shutterstock.com, (dziecko przy fontannie) Wiesław Dojlidko; s. 122 (Via Appia) essevu/Shutterstock.com, (budowa drogi) Wiesław Dojlidko, (komiks) Krzysztof Kałucki; s. 123 (gladiatorzy) Wiesław Dojlidko, (Koloseum) hauritz3d/TurboSquid.com, (Circus Maximus) Peter Connolly/AKG-Images/BE&W, (łuk triumfalny) FraP/Turbosquid.com, (Panteon) 3Drivers/TurboSquid.com; s. 126 (Mojżesz z tablicami) sedmak/iStockphoto/Getty Images; s. 127 (rekonstrukcja świątyni Salomona) Wojciech Siwik; s. 128 (Jezus nauczający) emilysk8/iStockphoto/Getty Images; s. 130 (Jezus w kręgu apostołów) sedmak/iStockphoto/Getty Images; s. 131 (Jezus jako Dobry Pasterz) SCALA Archives/PhotoPower; s. 133 (modlitwa w katakumbach) Wiesław Dojlidko; s. 135 (Wandal) Wiesław Dojlidko; s. 136 (Koloseum) NikomMaelao Production/Shutterstock.com; s. 138–139 (rysunki) Krzysztof Kałucki; s. 140 (tło) riabchevskii/Shutterstock.com, (korona i statek) Ribkhan/Shutterstock.com, (naczynie i dokument) Jonalbro/Shutterstock.com, (zamek) only_vector/Shutterstock.com, (Athena) Wojciech Siwik; s. 141 (piramida i dokument) JosepPerianes/Shutterstock.com, (pieczęć) Sławomir Skryśkiewicz, (kolumna) Jonalbro/Shutterstock.com, (dzieci) Rudie Strummer/Shutterstock.com; s. 142–143 (kostki do gry) Sudowood/Shutterstock.com; s. 144 (rysunki i piramida) Paweł Pawiński; s. 146–147 (malowidło z jaskini) Charbonnier Thierry/Shutterstock.com, (ziggurat) Scala/DeAgostini/PhotoPower, (Koloseum 3D) hauritz3d/TurboSquid.com, (Partenon) Adam Crowley/PhotoDisc/FPM, (Sfinks i piramidy) Orhan Cam/Shutterstock.com, (osada Catal Huyuk) Paweł Moszczyński.

Spis przytoczonych tekstów źródłowych

s. 64 *Kodeks Hammurabiego*, przeł. M. Stępień, Warszawa 2000; **s. 73** *Księga Umarłych* [w:] A. Śmieszek, *Egipt starożytny, Teksty źródłowe*, Kraków 1925, s. 22; **s. 83** J. Schnayder, *Antologia listu antycznego*, Wrocław 1959, s. 259 [w:] *Teksty źródłowe do nauki w szkole. Starożytna Grecja*, oprac. J. Wolski, Warszawa 1966, s. 7; **s. 90** *Pochwały demokracji ateńskiej* [w:] *Teksty źródłowe do nauki w szkole, Starożytna Grecja*, oprac. J. Wolski, Warszawa 1966, s. 18; **s. 98** *Na olimpijskiej bieżni i w boju* [w:] *Pauzanasza Wędrówki po Helladzie. Księgi V, VI i IV*, przeł. i oprac. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 2004, s. 146, 232; **s. 105** *Przysięga Hipokratesa* https://pl.wikipedia.org/wiki/Przysi%C4%99ga_Hipokratesa [dostęp: 28.01.2026]; **s. 113** Diodor Sycylijski, *Bibliothecae Historicae*, przeł. Z. Gansiniec [w:] *U źródeł współczesności. Starożytność, Historia. Podręcznik. Gimnazjum*, E. Wipszycka, Warszawa 1999, s. 133; **s. 127** *Stary Testament, Księga Wyjścia, Biblia Tysiąclecia, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, przeł. S. Łach, Poznań 2003; 20, 6–21, 11; **s. 129** tamże, *Księga Kapłańska*, przeł. J. Wirszyłło, 19, 33; 36, 27; **s. 131** tamże, *List św. Pawła do Galatów*, przeł. F. Kłoniecki, 3, 27–28, 14.

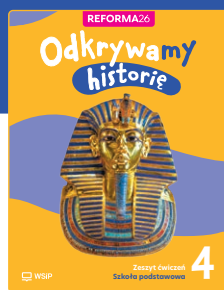
Aktualność linków, które występują w tym podręczniku i odsyłają do zewnętrznych stron internetowych, została sprawdzona przed ich opublikowaniem (dostęp z dnia 15.01.2026 r.). Wydawnictwo nie ponosi odpowiedzialności za aktualność oraz zawartość tych stron lub stron, do których linki tam się znajdują.

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że podjęły starania mające na celu dotarcie do właścicieli i dysponentów praw autorskich wszystkich zamieszczonych utworów. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, przytaczając w celach dydaktycznych utwory lub fragmenty, postępują zgodnie z art. 27¹ ustawy o prawie autorskim. Jednocześnie Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że są jedynym podmiotem właściwym do kontaktu autorów tych utworów lub innych podmiotów uprawnionych w wypadkach, w których twórcy przysługuje prawo do wynagrodzenia.

Odkrywamy historię

Cykl trafiający w aktualne potrzeby uczniów i nauczycieli

Cykl Odkrywamy historię

- Przekazuje wiedzę o przeszłości, odwołując się do doświadczeń ucznia i do otaczającej go rzeczywistości.
- Zachęca do krytycznego myślenia i samodzielnego zdobywania wiedzy poprzez analizę źródeł historycznych, w tym pisanych i ikonograficznych.
- W klasie 4 zawiera treści propedeutyczne – w przyjazny sposób wprowadzające uczniów w nowy przedmiot.
- Wspiera uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.
- Wspomaga rozwój kompetencji przekrojowych i sprawczości.
- Kształci kompetencje cyfrowe i umiejętność świadomego szukania informacji w internecie.
- Motywuje do poznawania historii rodzinnej i lokalnej.

Więcej o cyklu

Kompleksowe rozwiązania dla nauczycieli na eduranga.pl:

- Multibook z podręcznikiem i zeszytem ćwiczeń
- Generator Nauczyciela
- Gotowe sprawdziany i kartkówki
- Karty pracy, w tym dla uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi
- Program nauczania i dokumentacja nauczyciela
- Scenariusze lekcji
- Materiały audio i wideo
- E-book
- Diagnozy na początek i koniec roku szkolnego

Zyskaj pełny dostęp!

